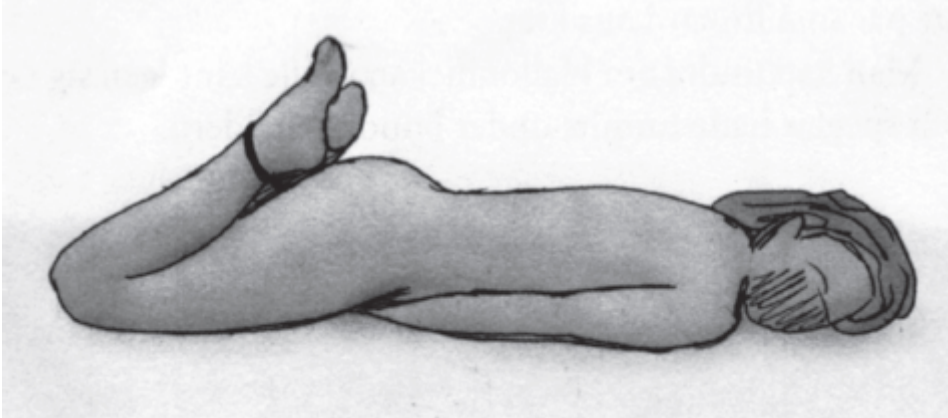

GÖTEBORGS UNIVERSITET

Hur vi tolkar ritual

- om tolkningen av arkeologiskt material som ritualiserat

Tim-Kristoffer Gunnarsson
Institutionen för historiska studier
Göteborgs universitet
Arkeologiskt självständigt
arbete på fördjupningsnivå, 15 hp
VT 2020
Handledare: Karl-Göran Sjögren

Abstract

This essay aims to analyse how different archaeologists interpret archaeological remains as ritualistic. It compares different definitions of rituality in archaeology as well as Catherine Bells definition of ritualisation and applies those definitions to select archaeological material, namely Neolithic bog finds, from the Swedish counties of Västra Götaland, Halland and Skåne. The conclusion of the essay is that the ritual definitions posted by the archaeologists Per Karsten and Åsa Berggren is illsuited to analyse the archaeological material in this essay, but that the definitions have a common concept of rituality.

Keywords: rituality, Neolithic, Catherine Bell, Västra Götaland, Halland, Skåne, bog finds, archaeology, human remains, Per Karsten, Åsa Berggren

Försättsblad: Den övre bilden föreställer fyndet av skelettet från Härlingstorp, även kallad Hallonflickan, i ett utskuret torvblock. Foto: Statens historiska museum, efter Sjögren et al. (2017:106).

Den undre bilden föreställer tolkningen av Hallonflickan som bunden som en del av en offerritual. Skiss av Gunnar Creutz, efter Sjögren et al. (2017:106).

Innehållsförteckning

Inledning.....	4
Syfte.....	4
Frågeställningar.....	4
Avgränsningar.....	4
Metod och material.....	5
Teoretiska perspektiv.....	5
Forskningsöversikt.....	5
Källkritik.....	11
Begreppet "ritual".....	12
Det arkeologiska materialet.....	19
Introduktion.....	19
Västra Götalands län.....	21
Rogestorps mosse.....	21
Härlingstorp.....	22
Nossamaden.....	23
Hallands län.....	24
Rolfsåker.....	24
Skåne län.....	26
Sandåkra.....	26
Saxtorp.....	27
Diskussion.....	29
Sammanfattning.....	31
Figurlista.....	32
Litteraturlista.....	33

Inledning

I inledningen till sin avhandling *Med kärret som källa: Om begreppen offer och ritual inom arkeologin* skriver arkeologen Åsa Berggren (2010) att hon under sin tidiga karriär uppmärksammade hur de yrkesverksamma arkeologerna, inklusive hon själv, använde benämningar på fynd vilka de inte visste hur de skulle tolka praktiskt. Betecknandet av fynd som offer eller relaterade till ritual var enligt Berggren nästan slentrianmässigt, en tom beteckning på det man inte förstod. Flera arkeologer, inklusive Berggren, har därav skapat sina egna definitioner av ritual baserade på ritualteoretiker som ex. Catherine Bell. Det jag vill undersöka är vilka argument olika arkeologer använder sig av för att kontextualisera fynd utifrån ritualitet. Med hjälp av forskning inom ritualteori vill jag också undersöka ifall deponerat arkeologiskt material som blivit betecknat som rituellt går att tolkas som konsekvenserna av en ritual. Genom att analysera olika forskares definitioner, och ställa dem mot varandra, hoppas jag komma fram till en syn på ritualitet som någorlunda konsekvent kan användas.

Att diskutera ifall mänskliga kvarlevor som återfinns i våtmarker har blivit ritualiserade eller ej kan uppfattas som relativt okontroversiellt – oavsett om människorna utsatts för en offerhandling eller blivit begravda så föreligger någon form av ritual (undantaget är ifall man misstänker att människor gått under i strid och hamnat i vattnet). Men syftet med föreliggande uppsats är inte att utröna vad som är en ritual eller inte, utan att undersöka hur man på arkeologiskt material i en specifik kontext (våtmark) kan se spår av ritual. Det är redan allmänt vedertaget inom arkeologi att begravningar i marken eller under rösen är en ritual och spåren efter dem är tydliga. Men hur kan vi argumentera för att mänskliga kvarlevor i våtmarker är ritualiserade? I sin masteruppsats *Spår efter ideologier i Södra Skandinavien under perioden 7,000 – 3,000 f.Kr.* argumenterar Torbjörn Skånberg för att olika typer av våtmarker haft olika typer av betydelse för neolitikums människor (Skånberg 2016:57ff). Det stillastående vattnet, alltså kärr och sjöar, förknippades enligt Skånberg med underjorden och dess andar och gudomligheter. Argument av det slaget är godtagbara förklaringar utifrån en teoretiskt föreställningsvärld, men jag vill analysera ifall de går att belägga arkeologiskt.

Syfte

Syftet med det här arbetet är att analysera två olika forskares definition av ritual och applicera de definitionerna på ett annat arkeologiskt material för att se hur definitionerna fungerar i praktiken. Vidare är syftet att jämföra de två forskarnas åsikter i syfte att komma fram till en arkeologisk definition av ritualitet.

Frågeställningar

Hur definieras begreppet ritual?

Hur ska vi definiera arkeologiskt material utifrån begreppet ritual?

Avgränsningar

En av huvudaspekterna i den här uppsatsen är att analysera deponerat material utifrån ett ritualitetsperspektiv. Men, inom ramen för ett arbete av det här omfånget går det inte att göra en fullständig analys av fältet. Jag har därför fått begränsa mig i vilkas perspektiv jag lyfter fram. Som representanter för ritualitet har jag valt: 1) Per Karsten, eftersom hans avhandling

Att kasta yxan i sjön (1994) ger en helhetsbild av hur en rituell aspekt kan ha sett ut för ett större geografiskt område (i hans fall, hela det moderna landskapet Skåne), och 2) Åsa Berggren, som för en diskussion om handlingsteori utifrån arkeologi i sin avhandling *Med kärret som källa* (2010), var hon även analyserar våtmarksfynd från skånska Hindbygården utifrån sina definitioner. Den vidare analysen av ritualitet i föreliggande uppsats kommer hålla sig relativt grundlig, med ett fokus på ritual enligt Catherine Bell, då hon är den forskare som mest har nyanserat forskningsfältet ritualteori sedan hennes bok *Ritual theory, ritual practice* (1992) gavs ut. Jag kommer i första hand undersöka hur det fungerar att använda de olika forskarnas definitioner på de valda materialen. Vad gäller de geografiska avgränsningarna ville jag i huvudsak ta mig an Västra Götalands län, eftersom det delvis inte finns någon genomgång av länets rituella arkeologi, som det finns över t.ex. landskapet Skåne (se Karsten 1994) och delvis eftersom jag är intresserad av mitt lokala län. Dock finns det få säkra neolitiska våtmarksfynd av mänsklig karaktär inom Västra Götaland, vilket gjort att jag även valt att inkludera Halland och delar av Skåne län. Det arkeologiska materialet bestämdes bli våtmarksfynd av mänskliga kvarlevor av neolitisk karaktär, efter diskussion med min handledare. Jag kommer utifrån det materialet testa olika definitioner av ritual ur ett arkeologiskt perspektiv. Jag vill fördjupa mig i stenålderns världsbild och då är neolitikum en period med relativt mycket bevarat material samt att våtmarksfynden är intressanta ur neolitiska kosmologiska aspekter. Den neolitiska kosmologiska världsbilden har jag däremot tyvärr inte rum för att granska inom ramarna för det här arbetet.

Metod och material

Min metod är till större delen en litteraturstudie, men inbegriper också en diskussion kring de olika teoretiska perspektiv som används av de forskare vars definitioner jag använder mig av. Framförallt kommer diskussionen handla om att försöka särskilja två olika forskares definition av ritual, nämligen Karsten och Berggren. Diskussionen kommer också inbegripa en jämförande studie av ritualbegreppet enligt Bell.

Att jag valt just Karsten och Berggren grundar sig i att de är två arkeologer som teoretiskt står långt ifrån varandra. Det går att se Karsten som tillhörande en äldre skola av arkeologer, som opererade innan det fanns en ritualteori att tala om. På kontrasterande sätt tillhör Berggren en nyare skola, som har en väl föraktrad ritualteori att utnyttja i sin analys. Att ställa deras två definitioner mot varandra anser jag kommer vara givande i synen på hur arkeologiskt material behandlats som rituellt de senaste decennierna.

Mitt material består till en del av forskning om ritual och ritualietet och till resterande del av rapporter över arkeologiska utgrävningar av våtmarksfynd och i viss mån tolkningar av desamma.

Teoretiska perspektiv

De teoretiska perspektiv som jag förhåller mig till, är de perspektiv som respektive forskare har vars definition jag använder i min analys. T.ex. så har Bell ett handlingsteoretiskt perspektiv på sin forskning, Berggrens perspektiv är handlingsteoretiskt i grund och botten men blir hermeneutiskt i sitt utförande och Karsten förhåller sig relativt operativt i sin definition. Mitt teoretiska perspektiv blir en analys av hur det skiljer sig att applicera ovanstående teorier på ett och samma arkeologiska material.

Forskningsöversikt

En av de första forskare som resonerat kring att föremål funna i mossar m.m. skulle vara ritualiserade föremål, är den danska arkeologen J. J. A. Worsaae (1866) som analyserat framförallt danska bronsåldersfynd. Han själv ansåg däremot inte att han var först med den tanken: "...jeg skal endnu kun erindre om, at man i Archæologiens første Barndom, [...] begyndte med, uden Videre at tyde alt Nyt og Ubekjendt som henhørende til eller hidrørende fra Offringer og religiøse Skikke" (Worsaae 1866:326). Han anser med sin artikel ha belägg för att lägga religion till listan över vardagliga aktiviteter som arkeologin kan se spår efter.

De religiösa föreställningar han tycker sig se, bygger på en granskning han gjort mellan danska fynd av bronsföremål från gravar, mossar och depåer. Han anser att det finns tydliga mönster i vilka föremål som hittats i de olika kontexterna, samt hur föremålen har blivit behandlade. Worsaae förundras över att det i så stor utsträckning hittas t.ex. spännbucklor, armringar, fibulor och liknande i mossar eller nedgrävda i marken till skillnad mot hur många som hittas i gravar (ibid:319) samt att de vapen som hittats i mossar eller depåer tycks vara bräckligt tillverkade och inte anpassade till strid. Han drar därför slutsatsen att det rör sig om ett religiöst offerskick (ibid:322). Han anser också att det finns en logik i nedläggelsen av föremål på olika platser, eftersom forntidens folk i hans mening dyrkade gudomar i form av sjöar, floder och stenbumlingar. Vidare anser Worsaae att den troligaste förklaringen till typen av föremål som deponerats är att de offerats av den samhällsgrupp som brukat dem; kvinnor har offerat smycken, krigare har lagt ner sina vapen och jordbrukare har deponerat jordbruksredskap (ibid:323).

Worsaae gör också en kronologisk jämförelse mellan bronsfynden och liknande fynd härrörande från järnåldern, som hittats i mossar och gravar. Enligt honom är det liknande typer av fynd som hittats från såväl bronsålders- som järnålderskontexter och föremålen har dessutom blivit behandlade på samma sätt vid nedläggningen – böjda, itubrytna eller allmänt förstörda (ibid:317). Han anser däremot inte att det finns tillräckligt mycket belägg för att kunna dra slutsatser om att ett liknande offerskick har funnits även under stenåldern.

Några år senare gör Oscar Montelius (1873) en översikt över mossfynd tillika depåfynd (kallade markfynd) i Norden och norra Europa. Han tillstår att det generellt gäller små eller större depåer av fynd som kan betraktas "genom antagande af en religiös handling, såsom offer eller dylikt" (Montelius 1873:251). Hans analys gäller framförallt jordlagda depåfynd och mossfynd och han går kronologiskt igenom de större sten-, brons- och järnåldersfynd som dithittats. Hans tolkning av järnålderns guld- och silverdepåer är att det är rikedomar som gömts undan vid kristider för att kunna grävas upp igen när det blivit lugnare. Han infogar en kort brasklapp om att några av fynden skulle kunna varit nedlagda som religiösa gudaoffer eller "för att i ett annat lif komma egaren till godo" (ibid:256). Likaså anser han att en del av bronsåldersdepåfynden kan vara gömda skatter, men en del skulle kunna vara rituella offer. Hans analys lämnas försiktigt öppen, men kring frågan om ev. gudaoffer hänvisar han bl.a. till Worsaaes tolkning från artikeln ovan. Vad det gäller stenåldersfynd av depåkaraktär beskriver han dem endast som "märkliga" (ibid:255).

Sophus Müller har i en artikel från 1886 analyserat danska fynd av bl.a. stenredskap (Müller 1886). Det som får honom att misstänka att det rör sig om en religiös nedläggelse av redskap och vapen i mossar och i marken, är bl.a. likformigheten på föremålen (ibid:217f). Från stenåldern rör det sig om enstaka och enkla former av redskap eller vapen (t.ex. flintmejslar, -skrapor och -yxor), från bronsåldern förekommer framförallt yxor, pil- och spjutspetsar samt armringar av guld eller brons, men även mer sällsynta föremål som bronslurar och guldurnor. Till järnåldersfynden hör åter vapen av olika slag, men till den här

tidsperioden anser Müller att det som skiljer sig från tidigare är en större förekomst av guldfynd i form av mynt eller armband.

Det som alla fynden har gemensamt, vilket är den andra aspekten som fick Müller att spekulera i att det rör sig om religiös nedläggelse, är att föremålen hittas i grupper om allt från ett par till åtta st. Fyndplatserna är också generellt i mossar, under stora stenar, eller i anslutning till stensättningar. Müller anser att det inte rör sig om tillfälligt förlorade föremål, eftersom de återfinns i vissa fall under stora stenar och eftersom det rör sig om likartade föremål som förekommer tillsammans (ibid:240f). Müller infogar dock en brasklapp om att föremålen skulle kunna vara medvetet gömda för att återupphämtas, eftersom de flesta ligger i grunt vatten eller ytligt nedgrävda (ibid:241f). Det som han anser talar emot den förklaringen, är att föremålen är av samma slag.

En forskare som är mer skeptisk till offertteorin är Henry Petersen. Han utkom 1890 med en artikel, där han menar på att föreställningen om religiösa nedläggelser från sten- och bronsåldern har fått en överförd betydelse från tolkningen av depåfynd från järnåldern (Petersen 1890:210f). Den tolkningen kommer i sin tur från en skildring av 400-talshistorikern Orosius, som bevittnat hur de jylländska folkslagen cimbrerna och teutonerna i början av 100-talet vunnit ett avgörande slag mot den romerska armén och efter det offrat sina värdesaker av guld och silver i en flod (ibid:212). Petersen påpekar däremot att vapen, kläder och hästar inte uttryckligen nedlades i floden; hästarna manades utför klippor och resterande föremåls öden är okänt, förutom att de revs eller bröts itu. På samma sätt, menar Petersen, att andra historiska författare, som Strabon och Tacitus, endast benämner att silver och guld offerades i vattendrag, inte övriga föremål. Petersen anser också, med hänvisning till den vidd av fynd som hittas i vissa danska mossar, att det rör sig om plundrade saker från slagfält som blivit kasserade eller gömda. Anledningen skulle vara att vapen och dylikt inte skulle kunna utnyttjas av någon annan, eller att föremålen skulle tillfälligt gömmas för att tas upp senare. Att många föremål ligger kvar i vår tid, menar Petersen beror på att de blivit bortglömda (ibid:228).

Vad det gäller bronsålderns depåer, anser Petersen däremot att det kan röra sig om antingen förråd av värdeföremål eller föremål som blivit offerade till en gud eller för någons ande. Skillnaden verkar ligga i en arbiträr känsla för vilka föremål som ägaren skilts från för egen skull (alltså för att hämta tillbaka eller kunna använda i nästa liv) eller som offerats till en högre makt (ibid:238). Petersen anser inte att det råder något tvivel om att exemplet av otaliga guldbåtar, stora bronsyxor eller urnor av guld är nedlagda som en del av en ceremoni. Han är däremot mer skeptisk till att depåfynd av flintyxor eller -spån skulle vara religiöst nedlagda. Han anser att de lika gärna kan vara ett tecken på närliggande massproduktion (ibid:239ff).

Otto Rydbeck har i den 1918 utgivna festskriften *Från Lunds universitets historiska museum: skrift utgiven med anledning av museets inflyttning i dess nya hem 1918* gjort en förteckning över samtliga s.k. slutna votivfynd från Historiska museets samlingar. Enligt Rydbeck finns det tre st kategorier av slutna fynd, alltså fynd som hittats omslutna av marken eller i mossar – boplatsfynd, gravfynd och votivfynd. Han anser också att det skulle kunna gå att dela upp votivfynden i två typer: dels de som troligen blivit offerade till en gudom eller till någons ande; dels de föremål som grävts ner för att kunna användas i nästa liv av den som grävde ner dem (Rydbeck 1918:4). Här märks en skillnad i resonemang mot tidigare forskare, då Rydbeck anser att man troligen offerat till en sol- och/eller åskgud. Det beror troligen på de många danska fynd av guld- och bronsaker som man tolkat som symboliska representanter för solen samt symboler i form av solhjul och bärnstensföremål från stenåldern (ibid:5f). Han anser också att avbildningar av yxor bör tolkas på samma sätt som senare tiders Torshammare,

därför uppfattningen om att flintyxor offrades till en åskgud. Klassificeringen av votivfynd verkar Rydbeck göra på relativt lösa boliner – alla föremål som inte anses vara praktiska att använda och som desutom hittas i mossar hör enligt Rydbeck till den kategorin, vare sig det gäller depåfynd eller enkelfynd (ibid:44).

Den amerikanska arkeologen Janet Levy utkom 1982 med verket *Social and religious organization in bronze age Denmark*, varifrån hon drar slutsatser om den forntida sociala organisationen på den danska halvön utifrån dess bronsåldersdepåer. För att få en jämförande teoretisk bakgrund har hon först studerat etnografiska analyser av nutida förindustriella samhällen från alla befolkade kontinenter. Utifrån den informationen har hon sedan skapat sig en definition av hur en förhistorisk rituellt depå kan ha sett ut. Det gör att hon också kan skilja mellan rituella och icke-rituella depåer. Hennes definition av rituella depåer utgår från fyra st kategorier som handlar om att: depåen ska placeras på en specifik, avskild plats; det ska bara vara utvalda objekt som nedläggs; det ska finnas någon form av mat, eller en association till mat, i anslutning till depåen; och föremålen i depåen ska vara arrangerade på något sätt (Levy 1982:19ff). En specifik plats för en depå kan enligt Levy vara t.ex. en våtmark, under en stor sten, djupt nedgrävda, eller i en skogsglänta. De utvalda objekten kan bestå av smycken eller vapen som har ett symboliskt värde eller som utmärker social status, eller föremål med en kosmologisk symbolism. Alla föremål ska vara hela eller i princip hela. Association till mat kan utgöras av rester efter djur, matkärl eller skäror. Arrangemang av föremålen kan bestå i att objekten ligger i en kruka eller inuti en armband eller liknande, eller att vapen är arrangerade parallellt, med spetsarna åt samma håll t.ex. (ibid:21ff). Utifrån de definitionerna av rituella depåer kan Levy skilja ut de icke-rituella depåerna som då kan bestå av övriga föremål, som personliga värdesaker, verktyg, förstörda föremål, eller råmaterial som metaller eller bärnsten. De icke-rituella depåerna kan vara placerade i grund barmark eller bredvid en stor sten. Depåerna innehåller ingen association till mat och föremålen är inte arrangerade på något specifikt sätt. Med de här bägge definitionerna till hands, kan Levy göra en uppdelning av alla danska bronsåldersdepåer som antingen rituella eller icke-rituella och på så sätt skapa sig en bild av hur den forntida sociala organisationen såg ut. Hennes slutsatser blir att depåerna utgörs av ett överflöd av resurser, som troligen varit ofördelaktigt fördelade och kontrollerade av en politisk elit. Depåerna tycks enligt Levy ha haft en tvådelad mening – delvis som en form av överförd symbolisk betydelse för att låta människor projicera sin oro kring fertilitet, skörd och sjukdom på; delvis som en reell uppvisning av den rikedom och således makt som det styrande skiktet hade förfogande över (ibid:108ff).

Ett par år senare redogör Mats P. Malmer (1986) för olika typer av neolitiska rituella platser. Han anser att det finns sju st kategorier av religiösa eller rituella platser som framförallt härrör till MN. Malmers kategorier är påbyggnader, mossfynd, tempel, megalitgravar, pallisadverk, rinnande vatten och depåer (Malmer 1986:93–106). Som ett typexempel på en påbyggnad tar Malmer upp den välkända konstruktionen vid Alvastra, en påbyggnad som var placerad i en våtmark och uppskattas ha varit ca 1000 m² stor. Malmer anser inte att den kan ha varit en boplats, eftersom den legat dåligt till defensivt, hade alldeles för stora, öppna ytor för hus, samt var obeboelig vintertid (ibid:96). Dessutom finns det inga spår efter väggar. Malmer tillstår visserligen att konstruktionen ligger i anslutning till vidsträckta marker av väldigt brukbar jord, men han anser att det är en aspekt som alla sju typer av rituella platser har gemensamt. Det som Malmer anser talar för att påbyggnaden varit en boplats, är fynd av flertalet eldstäder, rester efter matlagning samt flera föremål som man förväntar sig att hitta på en neolitiskt boplats. Det som däremot talar emot bruket av Alvastra som boplats, är enligt Malmer konstruktionens läge, det onödigt stora antalet eldstäder, det ovanliga antalet av tvåeggade stridsyxor i relation till andra föremål, bristen på

spår efter tillverkning av flintredskap samt förekomsten av mänskliga kvarlevor. Dessutom förekommer det förkolnade rester av olika sädeslag och äpplen, samt grupperingar av små flintredskap, vilket Malmer tolkar som ett tecken på ev. rituellt beteende.

En likartad typ av rituell plats är det som Malmer kallar för mossfynd. Med det menas "bryggor" som byggts ut i forntida sjöar (idag mossar) för att människor ska kunna gå ut i sjön och offra föremål. Ett sådant exempel är enligt Malmer Salpetermosen i norra Själland (ibid:101). Malmers nästa kategori är tempel. Det är hans tolkning av fem platser i Jylland som har bestått av byggnader formade som en hästsko, byggda av stora stenblock med trätak. Tempelbyggnaden i Tustrup har dessutom innehållit ett 20-tal keramikkrus, varav hälften var dekorerade och innehöll en matchande keramiksked. Malmer anser att de bör ha varit ceremoniellt använda. Den fjärde kategorin är megaliter, som Malmer anser har vissa likheter i konstruktion som templet, eftersom bägge kategorierna är helt eller delvis byggda av stora stenblock. Megaliterna är framförallt använda som gravar, men flera av dem har spår efter keramikkrus och eldstäder vid ingångarna, vilket Malmer anser är spår av rituell aktivitet. Nästa kategori är det som brukade betraktas som förstärkta boplatser, pallisadverken, t.ex. den i Sarup. Inga spår av bostäder har funnits innanför pallisaderna, men istället finns där fullt av gropar. I groparna finns det rester av eldstäder, keramik och brända matvaror som säd, äpplen, hasselnötter och djurben. Flera av pallisadverken är placerade på platåberg. Malmer anser att det är rituella platser liknande pålbyggnaden i Alvastra. Den sjätte kategorin är fynd från rinnande vatten, som åar eller floder. I t.ex. Segeån i Skåne har det gjorts ett fynd av ett 20-tal stridsyxor och en studie gjord på alla skånska fynd av stridsyxor visar att fler hittats i vatten än på land (ibid:103). Malmers sjunde kategori är depåer, d.v.s. de som återfinns på land och inte i våtmarker eller i rinnande vatten. Flertalet av de neolitiska depåerna innehåller ett stort antal slipade flintyxor.

Det som Malmer anser att alla ovan typer av platser har gemensamt är att de ligger på ovanliga platser i landskapet, att platserna dessutom är synliga från omgivningen och att det finns tecken på att eldning förekommit. På ett par av platserna förekommer rester av måltider och begravingar. Malmer poängterar också att de rituella platserna verkar ha skilt sig från begravningsriterna som förekom under neolitikum.

1992 utkommer Catherine Bell med sitt översiktsverk *Ritual theory, ritual practice*. Det är ett av de verk som jag använder mig av som ett jämförande perspektiv för min analys, vilket betyder att jag kommer gå in mer i detalj på det här verket under Ritual-sektionen av den här uppsatsen. I korta drag är Bells arbete en överskådlig sammanställning av de stora dragen inom ritualforskningen under främst 1900-talet. Hon analyserar de olika strömningarna inom forskningsfältet för att komma fram till en hållbar definition av konceptet ritual, vilket hon för övrigt anser är ett förlegat begrepp. Istället vill hon använda "ritualisering" för att beskriva de tendenser som ritualer uppvisar generellt. Hennes ritualiseringsbegrepp har fått vida spridning inom den senare forskningen och *Ritual theory, ritual practice* har i princip blivit ett standardverk inom ritualteorin.

Berta Stjernquist har skrivit flera verk inom den rituella tolkningen av arkeologiskt material (se t.ex. Stjernquist 1963; 1970; 1989; 1997). I artikeln *Arkeologiskt material som belägg för religion: tolkningen som problem* diskuterar Stjernquist svårigheterna i att operativt avgöra vad som är ett offer respektive inte. Hon skiljer på depåfynd och tekniska fynd. Mänskliga kvarlevor från mossar, s.k. mosslik, faller inte inom ramarna för hennes kategorier, eftersom det är svårare att skapa en hållbar definition för mossliken – vissa kan vara offer men troligen inte alla. Depåfynden delar hon vidare upp i skattfynd respektive religiöst betingade fynd, varav den senare kategorin uppdelas i offerfynd och fynd nedlagda på grund av magi (Stjernquist 1989:57f). Det tar sitt uttryck i ett bestämmningsschema som klargör för en

teoretisk respektive en operativ definition av de olika typerna av fynd (se figur 1). Stjernquist redovisar även för sina begrepp kvalificerade respektive okvalificerade fyndplatser och fyndomständigheter, vilket jag återkommer till i min analys av Per Karstens definitioner under sektionen om Begreppet "ritual" i föreliggande uppsats (se nedan).

Fyndkategori			Teoretisk definition	Operativ definition
D E P Å F Y N D = avakligt nedlagda föremål som inte förekommer i samband med gravläggningar. 1. Enstaka nedläggningar 2. Upprepade nedläggningar	Tekniska fynd		Nedläggning av defekta eller ej färdiga föremål	Bestämning på grund av fyndsammanhang
	Skattfynd	1. Varulager 2. Andra värdeföremål	Nedläggning av värdeföremål som skall bevaras och upptagas senare	Bestämning på grund av fyndsammanhang och på grund av fyndplatsens utseende. Bestämning ofta osäker.
	Religiöst betingade fynd	1. Offerfynd 2. Nedläggning på grund av magiska föreställningar	Nedläggning av religiösa skäl, föremål ej avsedda att upptagas.	Bestämning på grund av kvalificerade fyndomständigheter. Offer belägges huvudsakligen på offerplatser. Magi kan beläggas i vissa fall, t.ex. vid gränsmarkeringar.
Mossläk			Nedläggning som offer, som straff eller på grund av magiska föreställningar.	Bestämning på grund av fyndtyp. Alternativ tolkning.

Figur 1: Bestämningsschema för depåfynd efter Stjernquist (1989:59). Redigerat av uppsatsförfattaren.

Karsten är en av de forskare vars definition för tolkning av arkeologiska fynd som rituella som jag använder mig av i min analys. 1994 utkom han med avhandlingen *Att kasta yxan i sjön*, som ger en översiktsbild av de neolitiska fynd från landskapet Skåne som kan tolkas som rituella. Han analyserar framförallt depåfynd av neolitiska stenyxor, men jämför även med andra typer av neolitiska fynd. Utifrån fynden och analyserna av dem kommer Karsten fram till hur offertraditionen under neolitikum har förändrats. Han anser att det finns ett tydligt samband mellan offertradition, bosättningsmönster och gravskick som skiftar med tiden. Under TNA-B är antalet offer relativt få och offerföremålen består i princip endast av spetsnackiga yxor. Under TNC-MNA II flyttas bosättningar till kusterna och det är under den här perioden som megalitgravarna börjar byggas. Karsten argumenterar också för att offerplatserna blev fasta punkter i tillvaron, vissa mer betydelsefulla än andra (Karsten 1994:173). Även föremålen som offrades blev fler och mer varierade, med tunnackiga yxor som den största föremålsgruppen, men även andra redskapstyper förekommer. Under MNA II-V förändras offertraditionen och upphör nästan helt. Karsten spekulerar kring att offerföremål av organiska material blivit vanligare än föremål av sten, vilket skulle innebära att få offerföremål från den här tiden överlevt till idag. En annan förklaring kan enligt Karsten vara att offrade föremål under den här perioden läggs på markytan istället för att grävas ner (ibid:176f). Det skulle betyda att de föremålen lättare förlorar sin kontext med tidens lopp. Dessutom blir det enligt Karsten vanligare med enkeloffer, vilket kan göra att enkelfynd inte tolkas som offer. Under MNB introduceras ett nytt gravskick vid sidan om megalitgravarna. Det nya sättet att begrava är mer individfokuserat, till skillnad från megaliternas kollektivgravar. Även nya offersätt uppstår, vilka enligt Karsten verkar fokusera på brännoffer. SN är den period då relativt sett flest offer utförs. Under den här perioden introduceras också metallföremål bland offren. Karsten anser också att det finns en stark koppling mellan offernedläggelsen av vissa typer av redskap, som verkar ha tillverkats bara för att offras (ibid:183f).

Eva Koch har i ett betydande verk från 1998 analyserat fynd av danska s.k. mosskäril (eng. *bog pots*). Mosskärilen beskrivs som "clay vessels which, in a still useable condition, were placed in wetland areas" (Koch 1998:15). Koch redogör för en utförlig analys av alla de

olika neolitiska kärnen, deras uppbyggnad och stil. Sedan diskuteras deras potential som offer, utifrån fyndplats och fyndomständighet. I och med att de hittas i just mossar, är det nära till hands att analysera dem som offerföremål (ibid:132). Traditionen att placera kärn i våtmarker verkar enligt Koch börja tidigt under neolitikum i Danmark, för att försvinna helt efter MNA II. Vissa av kärnen har spår efter brända ben i sig, men i de flesta fallen är det svårt att avgöra vad kärnen innehållit. I ungefär hälften av de mossar där kärnen hittats, har det även gjorts fynd av mänskliga kvarlevor (ibid:155). Flera av kärnen har offrats i anslutning till redan övergivna samhällen, vilket Koch anser kan vara en form av anfadersdyrkan. Det går dock inte enligt Koch att dra den typen av slutsatser, eftersom kärnen hittas i anslutning till många olika typer av platser och landskap (ibid.170).

Liv Nilsson Stutz har i sin avhandling *Embodied rituals and ritualized bodies* från 2003 analyserat de mesolitiska gravplatserna Skateholm I och II samt Vedbæk-Bøgebakken. Analysen har hon gjort ur ett handlingsteoretiskt perspektiv med fokus på performance för att ge ett förslag till tolkning av mesolitikums begravningsritualer. Det gör hon genom en diskussion delvis kring *embodied ritual* (sv. förkroppsligande av ritual, min översättning). Embodied ritual handlar enligt Nilsson Stutz om att ritualer är förkroppsligade praktiker som om vartannat är strukturerade och strukturerar livet. Hennes diskussion utgår också från *ritualized bodies* (sv. ritualiserade kroppar, min översättning) som Nilsson Stutz anser handlar om hur relationen mellan identitet och kroppen förändras vid döden och omskapas i begravningsritualen (Nilsson Stutz 2003:316). Nilsson Stutz resonemang är till stor grad inspirerade av Bell (se ovan) och handlar om hur människan som aktör omedvetet inspireras av hur samhället är skapat, samtidigt som aktören omskapar samhällsordningen i akten. Nilsson Stutz slutsats av sin analys är att mesolitiska människor begravdes som individer, men det finns ändå en skönjbar social struktur i typen av begravning (ibid:365f).

Åsa Berggrens avhandling *Med kärret som källa* från 2010 är delvis en diskussion kring ett handlingsteoretiskt perspektiv på offer inom arkeologi och delvis en hermeneutisk tolkning av ett offerkär i Skåne. För Berggren är relationerna mellan människor, platser och föremål i fokus. Berggrens perspektiv är en av de definitioner som jag använder mig av i min analys, vilket innebär att jag inte går in närmre på den här. Istället hänvisar jag till Ritualsektionen i den här uppsatsen för en fördjupning av Berggrens teori.

Källkritik

Det arkeologiska material jag nedan går igenom, är förhållandevis litet för att dra några konkreta slutsatser om. Min analys blir därför framförallt ett förslag till ett sätt att arbeta med att undersöka arkeologiskt material som rituellt. Anledning till att materialet är litet är framförallt på grund av begränsningen i omfång för förestående arbete. Dessutom är urvalet av neolitiska mänskliga kvarlevor från mossar inte så omfattande. Det kan bero på olika anledningar. T.ex. så bryts benmaterial lätt ner i försurade sjöar, mycket av det potentiella materialet grävdes bort under tidigt 1900-tal när torvbrytningen var som mest aktiv, eller så rör det sig helt enkelt om enstaka förekommande nedläggelser av mänskliga offer eller olyckor. Det finns ytterligare framkommit benmaterial från mossar och andra våtmarker, men mycket av det är inte daterat och saknar säkerställda fyndomständigheter.

Dateringen av de fynd jag redogör för är gjord med ^{14}C och i många fall även med hjälp av pollenanalytiska undersökningar. Utvecklingen av ^{14}C -metoden sker ständigt och flera av de dateringar som gjorts under andra halvan av 1900-talet kan ifrågasättas i sin träffsäkerhet. Dessutom har nyare programvara för att tolka resultaten av dateringarna utkommit, vilket kan göra tidigare dateringar osäkra. ^{14}C -dateringar görs med en felmarginal på en eller två standardavvikelser, mätt i σ (sigma). 1σ avvikelse ger en säkerhet på 68,2 %

medan 2σ avvikelse är lika med 95,4 % säkerhet. I den mån det finns tillgängligt har jag angett i fotnoter med vilken avvikelse dateringen är presenterad. Kalibrerade dateringar markeras i föreliggande arbete med "cal BC" efter årtalet, vilket står för "kalibrerade år före vår tideräkning". Vår tideräkning utgår från år 0. Okalibrerade dateringar markeras för tydlighets skull med "uncal BP" vilket betyder "okalibrerade år före vår nutid". Vår nutid definieras statistiskt som 1950, eftersom det årtalet är lätt att utgå ifrån vid kalibrering. Skillnaden mellan okalibrerade och kalibrerade dateringar, är att de kalibrerade dateringarna tar hänsyn till värdena av $^{14}\text{C}/^{12}\text{C}$ i atmosfären, vilka har varierat över tiden. För att räkna om ^{14}C -dateringen till rätt år måste de alltså kalibreras enligt modeller som gjorts över $^{14}\text{C}/^{12}\text{C}$ -värdena genom historien.

Begreppet "ritual"

Bell har i sin bok *Ritual theory, ritual practice* (1992) sammanställt all betydande forskning inom ritualteori under 1900-talet, som nämnts ovan. Hon anser själv inte att hon bidragit till en ny syn på ritual (Bell 1992:218), men hennes forskargärning blir ändå en övergripande analys av hur ritualteorin ämnar att definiera konceptet "ritual". Det är ett svårgreppbart koncept, som traditionellt inom ritualforskningen har betraktats som en specifik serie av aktiviteter, men som på senare år mer kommit att bli betraktad som en aspekt av all mänsklig aktivitet (ibid:72). Bell ser dock problem med bägge dessa definitioner. Hon menar att de forskare som ser ritual som en serie av aktiviteter brukar argumentera för en kontrast mellan rituella (magiska) aktiviteter och tekniska (praktiska) aktiviteter. En utvidgning av de koncepten hävdar Bell ger en något lösare distinktion av aktiviteter som rationella kontra irrationella eller logiska kontra känslomässiga (ibid:71), vilket hon anser oftast inte stämmer överens med intentionen hos verklighetens utövare av ritual. Den andra synen på ritual, som en aspekt av aktivitet generellt, tycker Bell är lika missvisande. Att anta att allt är rituellt resulterar i praktiken i att ingenting är rituellt enligt antropologen Meyer Fortes (i Bell 1992:73).

Istället för att begränsa sig till den klassiska förståelsen av ritual, vill Bell grundligt gå igenom hur ritual fungerar. För att tydliggöra använder hon begreppet "ritualisering" för att beskriva tendenser hos ritual som ett sätt att agera i förhållande till andra, vardagliga aktiviteter. Eller, som Bell själv uttrycker det: "...ritualization is a way of acting that is designed to and orchestrated to distinguish and privilege what is being done in comparison to other, usually more quotidian, activities" (Bell 1992:74). Bells definition av ritualisering grundar sig på en förståelse av *practice* (sv. ung. utövande) som en definition av mänsklig aktivitet. Utifrån fyra aspekter av *practice* kan Bell också förstå rituell aktivitet. De fyra aspekterna följer nedan:

1. Situationsbaserad. Tagna ur sin kontext tappar de flesta aktiviteter sin mening. Bell anser att en aktivitet tagen ur sitt sammanhang inte är samma aktivitet (ibid:81).
2. Strategisk. Bell menar att *practice* som en aspekt av mänsklig aktivitet är strategisk och manipulativ till sin intention och att det fungerar som en praktisk, inte alltid moralisk, lösning på ett problem (ibid:82).
3. Dras med en felförståelse av vad det åstadkommer. Bell förklarar med ett exempel av Pierre Bordieu (Bordieu 1977 se Bell 1992:82f), som handlar om traditionen av att byta presenter. I grund och botten är ett gåvoutbyte en symbolisk gest, men rent praktiskt är det ett likgiltigt utbyte av föremål utan ekonomiskt värde. Enligt Bell anser Bordieu att vi medvetet missförstår utbytet som en fin gest, vilket ger gåvan ett värde och aktiviteten en mening (ibid:82f).

4. En "försonande hegemoni". Bell hävdar att den här aspekten av *practice* möjliggör ett återskapande eller en omorganisering av sinnebilderna av den styrande makten. Bells egna term *redemptive hegemony* (sv. försonande hegemoni, min översättning) är en sammanslagning av antropologen Kenelm Burridges idé om religion (Burridge 1969 se Bell 1992:83) som en försonande process (*redemptive process*) och filosofen Antonio Gramscis tankar (Gramsci 1957 se ibid) om kulturell hegemoni (*cultural hegemony*) som en styrande samhällsordning. Extremt kortfattat är Bells försonande hegemoni ett ramverk för utövning som bara kan förstås som en del av den egna aktiviteten eller en slags samhällsordning som återskapar sig själv genom själva aktiviteten (ibid:83ff).

Enligt Bell kan ovanstående aspekter av aktivitet användas för att förstå ritualisering på ett praktiskt plan. Hon poängterar också att genom att se ritualiseringen som en aspekt av *practice* kan man frånga den typiska bilden av ritual som många forskare behandlar, nämligen att ritual är en produkt av formalitet, oföränderlighet och repetition (ibid:91f). Den typen av kriterier stämmer överens på vissa ritualer, men långtifrån alla; enligt Bell är sättet som rituella aktiviteter skiljer sig från vardagliga dito framförallt en fråga om kulturella skillnader (ibid:93).

Utöver att titta på hur man ska förstå ritualisering i en kontext av mänskligt agerande, har Bell också analyserat ritualisering som en typ av maktstrategi. Enligt henne finns det olika sätt som ritualisering kan ge makt på, t.ex. genom skapandet av traditioner. Det finns också underliggande systematiska variabler som ser till att upprätthålla samhällsordningen genom ritualisering samt en form av rituell specialism som kopplas samman med hierarkiska samhällen (se nedan).

Genom att skapa tradition kan ritualisering legitimera sig självt. Bell går igenom hur forskningen har behandlat frågan om tradition och föränderlighet, vilket betraktas som en paradox; å ena sidan finns det en oföränderlig idealvärld, å den andra en konstant skiftande reell värld. Forskare som Paul Mus, Stanley J. Tambiah och J. C. Heesterman (se Bell 1992:119) har enligt Bell drivit frågan om tradition som den typen av konflikt (se ovan). En utveckling av de argumenten kommer från Eric Hobsbawm och Terence Ranger som poängterar att det finns en skillnad mellan tradition och sed (Hobsbawm & Ranger 1983 se Bell 1992:119). Enligt Bell så är Hobsbawms och Rangers uppfattning att tradition är förknippat med skriftlighet och därmed något fast förankrat; till skillnad från sed, som är flexibelt, öppet för tolkning och tillskrivs kulturer som saknar skrift. Det är den skrivna traditionen som ger upphov till en känsla av samhörighet med det förflutna, vilket Jack Goody och Ian Watt konstaterar (Goody & Watt 1968 se Bell 1992:119). Enligt Hobsbawm och Ranger skapar ritual sin egna, oföränderliga tradition, vilket enligt Bell ger upphov till en status som kan leda till en makt hos det rituella (Bell 1992:120). Det är dock inte helt oproblematiskt som ritual skapar tradition. Enligt Bell kan ritual vara ett sätt att strategiskt skapa tradition, men det kan också kullkasta traditioner som ses som oföränderliga eller som skapats av andra kulturella grupper (ibid:124).

Bell beskriver ritualisering som en typ av social strategi, som kan särskilja samhällen från varandra men också förena dem (ibid:125). Enligt henne är den egenskapen hos ritualisering beroende av en av de systematiska variablerna som ligger till grund för ritualisering, nämligen en tidsaspekt. Ritualisering över tid skapar enligt Bell en form av samhällsordning där enskilda samhällen både fungerar självständigt gentemot varandra men även får en fast plats i ett övergripande system av samhällen (ibid). Bell förklarar också att det finns fler variabler som styr ritualisering, vilka ter sig som strukturalistiska par: överlägsen-

underlägsen; vi-dem; och centralt-lokalt. Oppositionen överlägen-underlägsen betecknar Bell som en vertikal relation som skapar hierarkiska strukturer. På ett liknande sätt är motsättningen av vi och dem en horisontell systematik av här och där, som skapar egalitära förhållanden. Det sista oppositionsparet, centralt-lokalt, är enligt Bell en variabel som oftast genomsyrar den övriga systematiken.

Enligt Bell själv så är "ritualization the way to construct power relations when the power is claimed to be from God, not from military might or economic superiority; it is also the way for people to experience a vision of a community order that is personally empowering" (ibid:116). Bell tar också det resonemanget ett steg längre, när hon hävdar att den typen av maktstrategi som hon pekar på ovan, även fungerar då medlemmar i ett samhälle inte personligen får makt, utan tvärtom, fräntas makt; ritualiseringen skapar en världsbild där alla är lika viktiga i ett kosmiskt skede oavsett hierarkisk position (ibid:141).

I sin avhandling *Med kärret som källa* (2010) vill Berggren närma sig de handlingar som ligger till grund för en deponering. Hon frågar sig hur handlingarna har gått till, istället för att som tidigare arkeologer fokusera på varför en handling ägt rum och Berggren vill också analysera relationerna mellan olika handlingar (Berggren 2010:106; jmf ibid:112f). Huvudaspekten i Berggrens resonemang är ett handlingsteoretiskt perspektiv som bygger delvis på Bourdieus handlingsteoretiska perspektiv och framförallt hans tankar om habitus (1977) och delvis på Sherry Ortners utveckling av handlingsteorin (1989). Enligt Berggren består handlingsteorin av fyra st huvudbegrepp som alla är ihopkopplade med varandra: praktik, struktur, aktör, historia (Berggren 2010:108). Praktik är mänskliga handlingar, vilka är kopplade till strukturen – som i sin tur bestäms av aktörerna som både existerar i och skapar strukturens existens. Enligt Berggren anser Ortner att aktörerna är löst strukturerade: strukturen existerar inom aktörerna och styr hur handlingar tar sitt uttryck, men aktörerna kan också förändra strukturen och reagera på motsägelser inom strukturen (ibid). Den fjärde aspekten av handlingsteori, historia, är enligt Berggren ett resultat av hur praktiken uttrycks över tid. Hon refererar till Ortner som enligt Berggren anser att handlingsteori är en teori om historia – förändringar i strukturen enligt ovan ombildar strukturen vilken reproduceras över tid och blir till historia.

Hur strukturen tar sitt uttryck genom aktörerna är enligt Berggren det som Bourdieu kallar för habitus – den omedvetna, emotionella responsen på omvärlden. Begreppet habitus har använts av andra forskare (se t.ex. Mauss 1973; Weber 1965; jmf Bell 1997:78; Berggren 2010:107) men Berggren tar fasta på Bourdieus användning, som enligt henne är ett nyckelbegrepp i Bourdieus handlingsteori. I korthet kan Bourdieus habitus förstås som kroppsliga principer som lärs in av aktören vid ung ålder, genom att handlingar som skapar strukturen reproduceras och bidrar till strukturen. Inläringen är omedveten och outtalad, den är en del av kulturen som aktören befinner sig i. De inlärd principerna är sedermera det som styr hur aktören beter sig inom strukturen och uppfattar densamma. Strukturen är dock inte statisk eller ofelbar; enligt Bourdieu (se Berggren 2010:110) kan t.ex. en kris i samhället få aktörerna att bli medvetna om bristerna i strukturen och ifrågasätta dem. Det kan leda till en förändring, men innebär också att den nya strukturen blir praktik och i fortsättningen reproduceras. Berggren nämner också kritik som riktats mot Bourdieus resonemang. Kritiken går ut på att Bourdieus habitus kan tolkas som att människor saknade fri vilja och i så fall skulle vara oförmögna att själva förändra strukturen, vilket har påpekats av bl.a. Jennifer Dornan (2002). Berggren hävdar däremot att t.ex. Ortners (1989) och Bells (1992) perspektiv på handlingsteorin ger utrymme för människor att agera inom sin struktur och förändra den. Berggren bemöter därmed inte kritiken mot Bourdieus resonemang, utan hänvisar till andra

tolkningar av handlingsteorin.

Berggrens handlingsteori delar hon upp i fem delar som enligt henne utgår från en arkeologisk synvinkel. Hon argumenterar för tolkningen av ritual utifrån var och en av de delarna. Hennes fem delar är:

- Att ritual kan betraktas som en handling i ett kontinuum av handlingar med olika formaliseringsgrad.
- Att ritualisering innebär ett särskiljande av handlingar.
- Att ritualiseringen alltid är kontextberoende
- Att ritualiserade handlingar inte betraktas som främst meningsbärande, utan meningsskapande.
- Att den mening som skapas är relationell. (Berggren 2010:113)

I hennes första punkt, kortfattat benämnd kontinuum av handlingar, argumenterar Berggren för att det inte bör göras någon skillnad på sakrala (rituella) och profana (vardagliga) handlingar. Hon argumenterar för att det av en del forskare görs en kategorisering av handlingar längs en skala av formalitet. En sådan skala kan t.ex. enligt antropologen Roy Rappaport (1999) gå från hög grad av spontanitet och låg grad av formalitet till låg grad av spontanitet och hög grad av formalitet. Formalitet är en aspekt som forskare traditionellt har jämfört med aktiviteter som ritualer, men även andra aktiviteter kan vara formella till olika grad (jmf Bell 1992:91f; även ovan). Handlingar som betraktas som rituella brukar enligt Rappaport placeras in på den övre halvan av skalan, med högre grad av formalitet. Längs en skala som Rappaports skulle alla mänskliga handlingar kunna placeras in, men det hade inte gjorts någon kategorisk skillnad på t.ex. rituella handlingar från andra handlingar. Med det som stöd anser Berggren att arkeologin borde tolka handlingar utifrån ett kontinuum och inte specifika kategorier som sakralt eller profant.

Berggrens andra aspekt handlar motsägelsefullt nog om särskiljandet mellan rituella handlingar och andra handlingar. Enligt Berggren är det dock inte motsägelsefullt, eftersom den första aspekten argumenterar för att alla handlingar kan placeras efter formalitet enligt skalan som beskrivs ovan, medan den andra aspekten argumenterar för hur en ritualisering av vissa handlingar skiljer dem från andra (Berggren 2010:123). Enligt Berggren är det också en viktig aspekt, eftersom särskiljningen kan efterlämna materiella spår, som ex. föremål, kläder, byggnader eller specifika miljöer. Berggren baserar den här punkten framförallt på Bells tankar om ritualisering (jmf Bell 1992; se ovan), men även på Caroline Humphrey och James Laidlaws (1994) arbete *The archetypal actions of ritual: a theory of ritual illustrated by the Jain rite of worship*. Enligt Berggren anser både Bell samt Humphrey och Laidlaw att ritualiseringen skapar en åtskillnad, men de båda verken skiljer sig åt på framförallt en kritisk punkt. Där Bells diskussion utgår från att ritualisering är en typ av övergripande social strategi, anser Humphrey och Laidlaw istället att ritualiseringen är en personlig aspekt. Enligt Berggren menar Humphrey och Laidlaw att ritualiseringen av en handling ligger i att den som utför handlingen ämnar att det ska vara en rituell handling. Berggren går igenom fyra punkter som Humphrey och Laidlaw argumenterar sin ståndpunkt ifrån (Berggren 2010:121ff). Punkt ett bygger på själva åtagandet hos de som utövar ritualen. Berggren förklarar att det inte är jämfört med intentionen hos utövarna, eftersom utövare av en ritual kan ha olika intentioner till varför de vill utföra ritualen. Det som gör handlingen till en ritual är att de som utövar den har ett åtagande att genomföra en ritual. Den andra punkten är att ritual är något stipulerat. Med det menar Humphrey och Laidlaw att det finns förutbestämda handlingar som kan ingå i en ritual. Berggren poängterar att det inte är fråga om regler i dess mening, men att den som utövar ska göra rätt typ av handlingar för att det ska räknas till ritualen. På så sätt är ritualen

något som är stipulerat utanför själva akten. Punkt tre är att ritualen är arketyrisk, alltså att den består av specifika handlingar som framstår som enskilda moment utförda av en orsak. De enskilda momenten kan ha en bakomliggande historia eller en egen karaktär. Den fjärde och sista punkten är att ritualen ska vara begriplig. Begripligheten är dock en individuell uppfattning enligt Berggren, alltså att de enskilda utövarna kan tillskriva ritualen en egen mening som motiverar varför man vill utföra ritualen. Humphrey och Laidlaw hävdar att det är möjligt eftersom det kan uppfattas som att ritualen existerar av en anledning, p.g.a. att den är just arketyrisk (ibid:122).

Den tredje aspekten som Berggren bygger sin handlingsteori på är kontext och även den aspekten baseras på Bell (1992) samt Humphrey och Laidlaw (1994). Som jag också nämner ovan, anser Bell att ritual är beroende av sin kontext, framförallt den kulturella kontexten enligt Berggren. Det är också den kulturella kontexten som är viktig för Humphrey och Laidlaws argument anser Berggren, men påpekar också att Humphrey och Laidlaw är av övertygelsen att alla handlingar kan ritualiseras (Humphrey & Laidlaw 1994:268 se Berggren 2010:124). Det som Berggren återkommer till i den här aspekten är att den fysiska kontexten är något som materiellt skulle kunna spåras, vilket är av intresse ur en arkeologisk synpunkt. Det är dock viktigt att poängtera en slutsats som Berggren gör av ovanstående forskares argument – vi kan inte anta att handlingar har ritualiserats i alla kulturer (Berggren 2010:124). Det går därför inte att säga med säkerhet att en plats eller ett objekt blivit ritualiserat bara för att den eller det uppvisar generella tendenser som stämmer överens med andra kulturers ritualiseringsprocess. Däremot menar jag att det kan gå att göra tvärtom: att spåra en kulturs utbredning baserat på likartade ritualiserade kontexter.

Berggrens fjärde aspekt handlar om tolkningen av huruvida ritualer kommunicerar något. Enligt Berggren finns det en oenighet inom forskningen (se Berggren 2010:124f), där en teori är att ritualer består av handlingar med en inneboende symbolik, vilket alltså kan tolkas som kommunikation. Berggren följer istället Bells och Humphrey och Laidlaws resonemang kring att syftet med ritualer inte är att vara kommunikativa (Bell 1992:43; Humphrey & Laidlaw 1994:73 i Berggren 2010:125). Humphrey och Laidlaw tillstår dock enligt Berggren att ritualer kan uttrycka kommunikation, men att det inte är ett kriterium för en ritual. I och med tolkningen att ritual inte är kommunikativt så öppnar det upp ritualen för att tolkas på olika sätt av olika utövare. Det är alltså utövarna som infogar mening i ritualen, vilket är det som Berggren syftar på i att ritualen ska ses som meningsskapande och inte meningsbärande (kommunikativ). I och med att ritualen inte kan tydas som kommunikativ, menar Bell också att ritual inte kan ge uttryck för en specifik tro eller världsbild (Bell 1992:183, 186; jmf Berggren 2010:125f). Det lämnar utrymme för ritualen att vara det som olika utövare vill tro, samtidigt som det enar utövarna i handlingen som ritualen fordrar. Berggren anser att det är ritualens styrka att den kan tolkas på olika sätt och poängterar att Bell visat att ev. symbolik i en ritual inte fungerar enande över längre perioder (Bell 1992:185).

Den femte och sista aspekten som Berggren lyfter fram är vad som ritualer skapar. Som hon argumenterade för i punkten ovan, så skapar ritualer ingen kommunikation. Vad de enligt Berggren skapar är relationer (Berggren 2010:128f; jmf Bell 1992:100). Relationer som utgör ett förhållande mellan människor, saker, platser, m.m. Berggren tar upp ett exempel från Bell, om hur någon som knäböjer inför någon annan faktiskt både skapar och utgör en underordnad relation (Bell 1992:100 i Berggren 2010:129). Knäböjandet är i det här fallet ingen symbolisk handling, utan en relation som skapas där och då. Humphrey och Laidlaw har ett liknande exempel, fast utifrån bugande. På samma sätt menar de att den som bugar skapar sin egna underkastelse, vilket definierar relationen mellan hen och den som blir bugad

inför (Humphrey & Laidlaw 1994:263 i Berggren 2010:129).

Berggren sammanfattar sina fem punkter som ett synsätt som definierar rituella handlingar som ett särskilt sätt att agera på. Enligt det synsättet handlar det snarare om ritualiserade handlingar, som ritualiseras genom olika typer av strategier (Berggren 2010:130). Sådana strategier kan enligt Berggren gå att tolka arkeologiskt, eftersom föremål såväl som rumsligheten hos vissa handlingar är betydande för ritualiseringen. Det kan även gå att arkeologiskt spåra relationerna mellan företeelser enligt Berggren, tack vare de relationer som skapas av ritualiserade handlingar. Berggren anser också att man kan tolka en viss samhällsstruktur ur det arkeologiska materialet:

Kroppsliga och sensoriska upplevelser är viktiga för skapandet av sociala betydelser, vilket sker i varje handling. Strukturer i samhället förkroppsligas i deltagarna. Relationer mellan olika företeelser genereras i handlingarna, liksom åtskillnaden mellan ritualiserade handlingar och andra, också över tid. I denna process spelar den materiella kulturen, den fysiska omgivningen och platsen viktiga roller. På så sätt objektifieras strukturer i samhället i föremål och platser. (Berggren 2010:131)

Karsten behandlar i sin avhandling *Att kasta yxan i sjön* (1994) framförallt neolitiska stenredskap, som namnet antyder. Men hans målsättning är att ge en helhetssyn på det neolitiska rituella skicket som går att utläsa av fynd gjorda i Skåne. Även om Karsten främst fokuserar på de materiella fynden tar han också upp de fynd av människoben som gjorts i våtmarker (Karsten 1994:100ff). De är dock enligt Karsten för få och därtill finns det bara ett fåtal som har blivit säkert daterade. Jag vill ändå använda Karsten syn på rituella offer och applicera den på mitt material av mänskliga kvarlevor, för att se vad resultatet blir.

Karstens metod utgörs av en diskussion utifrån fyra st punkter som används för att analysera materialet. De fyra punkterna han tar upp är Depåfynd, Enkelfynd, Profana och sakrala nedläggelser, samt Offer som religiöst fenomen (Karsten 1994:18–31). Punkterna om depåfynd respektive enkelfynd är en restriktiv fråga om vilka fynd som ingår i vilken kategori och även en mer generell fråga om vad som utgör en depå. Karstens operativa definition av depåfynd är "alla fynd vilka består av två eller flera föremål nedlagda samtidigt" (ibid:19), oavsett fyndplats. Enligt Karsten är de vanligaste fyndplatserna för depåer i våtmarker eller i fast mark nära stora stenar. Även flödande vattenmassor som åar kan vara fyndplats för depåer, men det är enligt Karsten mera osäkert, med tanke på att t.ex. muddringsarbeten kan flytta på nedlagda föremål. Karsten poängterar också att fynd från gravar inte brukar betraktas som depåfynd, men han anser också att det kan finnas problem med att skilja på de företeelserna. Enligt Karsten kan vi inte veta exakt vad gravgåvorna har haft för funktion, bara för att de återfinns i en grav. De skulle lika gärna kunna betraktas som ett depåfynd. Dessutom pekar Karsten på att depåer ibland återfinns i anslutning till gravar, som t.ex. depåer av flintyxor som påträffas i gången till eller strax utanför en megalitgrav. De depåfynd som hittas i fast mark i anslutning till en stor sten skulle därtill kunna vara del av en gravkonstruktion eller flatmarksgrav. Karsten anser också att depåer kan uppträda på boplatser, en åsikt som han gör en poäng av att den skiljer sig från andra forskare. Det är dock från Karstens håll lite av en hypotetisk poäng eftersom han själv tillstår att det saknas forskning kring boplatzdepåer. Ytterligare ett problem med depåer är enligt Karsten svårigheten i att veta ifall hela eller bara delar av en ev. depå har tillvaratagits från en fyndplats. Karsten illustrerar det med ett exempel från Sjörup i södra Skåne, där det vid fyra olika tillfällen under två år gjorts fynd av totalt 15 st flintyxor, som bedöms tillhöra samma deponering. Det hade kunnat få konsekvenser för tolkningen av depåen, ifall bara ett fåtal av yxorna eller till och med bara en enskild hade hittats. Dessutom går det aldrig att vara helt säker på att alla föremål i en ev. depå hittas,

eftersom jordbruksaktivitet och torvbrytning m.m. kan ha flyttat på eller förstört föremål.

På samma sätt finns det problematik med att analysera enkelfynden. Ifall fynd av ett enstaka föremål görs, finns det ingen garanti för att det fyndet är det enda på platsen. Det finns enligt Karsten också en tendens att rationalisera bort enkelfynden som förstörda eller separerade depåer och på så sätt bortse från forskningsvärdet i dem. Många enkelfynd är dessutom upphittade av privatpersoner, vilket gör att fyndplats och fyndomständigheter blir osäkra. Enligt Karsten är det just aspekterna kring fyndets plats och omständighet som är fundamentala när det gäller enkelfynden, eftersom det vid depåfynd går att analysera relationen mellan föremålen i en depå. När det inte går att utläsa något om enkelfyndens kontext blir det svårt att analysera dem utifrån funktion.

Frågan om profana och sakrala nedläggelser är enligt Karsten en knäckfråga bland forskare, vilken både kan fungera som en språngbräda eller återvändsgränd forskningmässigt; Karsten anar att svårigheten i att tolka deponerade föremål som antingen sakrala eller profana gör att många forskare fastnar i ett cirkelresonemang. Han anser dock att frågan är oundviklig för en analys av ritualiserat material. För att bena ut begreppen hänvisar Karsten till två olika scheman, som kan användas för att skapa sig en teoretisk bild av varför föremålet hamnat i marken eller våtmarken. Det mer ingående schemat är gjort av Stjernquist (1989; jmf Karsten 1994:23 fig. 2) och har delvis en teoretisk och delvis en operativ definition av olika kategorier av fynd, både depåer och mänskliga kvarlevor (se figur 1). Det andra schemat, som enligt Karsten bygger på Stjernquist, är gjort av Torben Skov (1972; jmf Karsten 1994:22 fig. 1) och gäller i första hand den så kallade Rydhav-depån (se t.ex. Sørensen, Bjørnevad & Bye-Jensen 2020:10ff), men det är ett generellt schema som kan appliceras på alla typer av föremål. Stjernquists ursprungliga schema har dock enligt Karsten och Stjernquist själv (jmf Karsten 1994:23; Stjernquist 1963 i Karsten 1994:23) en svaghet, i att kategorierna av fynd flyter in i varandra. Det beror enligt Karsten på en svårighet i att avgöra syftet med varför en depå nedlagts. Karsten tar också fasta på ett par begrepp som Stjernquist introducerade 1970 (se Stjernquist 1970, jmf *ibid*:1989). Begreppen är kvalificerade respektive okvalificerade fynd samt kvalificerade respektive okvalificerade fyndomständigheter. De kvalificerade fynden är enligt Stjernquist enstaka föremål, som ex. kultfigurer, som inte förekommer tillsammans med benmaterial. De okvalificerade fynden är istället ett eller flera föremål som inte kan definieras som kvalificerade fynd (Stjernquist 1989:58). Enligt Karsten utgörs de okvalificerade fynden i så fall av i princip alla materiella fynd av neolitisk karaktär: "samtliga flint- och bergartsredskap, ben-, horn- och träredskap, keramik etc." (Karsten 1994:23). De kvalificerade fyndomständigheterna delar Stjernquist upp i tre delar: det kan delvis röra sig om okvalificerade fynd som har nedlagts på samma plats vid upprepade tillfällen, men som inte hittas i kombination med benmaterial; delvis anser Stjernquist att det kan vara fynd eller anläggningar i anslutning till en säregen fyndplats, t.ex. en källa; men det kan också vara ben av djur eller människor, eller föremål i kombination med ben (Stjernquist 1989:58; jmf Karsten 1994:23f).

Den sista punkten, Offer som religiöst fenomen, utgörs av en översikt av religionsvetenskaplig forskning för att belysa det som Karsten anser är en problematisk diskussion kring begreppet offer. Karsten hänvisar framförallt till religionsvetaren T. P. van Baarens (1964) och teologen Helmer Ringgrens (1968) teorier. Van Baaren har analyserat ritual utifrån offret och offerakten som fenomen. Han har kommit fram till att det finns fyra st grundformer av offer: gåvan, försakelsen, återupprepningen av ett primitivt skeende samt sakramentet. Gåvan kan innebära det värdefulla som ges till en gudomlighet men kan också symboliseras av en gåva i gengäld från en gudom. Försakelsen är när människan medvetet lämnar ifrån sig ett värdeföremål för att få en positiv effekt. Återupprepningen av ett primitivt

skeende bygger på att ritualen ska återskapa något som skett i ett tidigare skede för att upprätthålla en slags ordning. Sakramentet beskrivs av Karsten som "en symbolisk helgelse av livet och jorden" (Karsten 1994:25). Något som knyter an till van Baarens tankar om offret är Ringgrens översikt av de olika typerna av offer, t.ex. konvivieoffer där en del av en måltid offras; förstlingsoffer där det första jaktbytet, första skörden eller liknande offras som ett tecken på tacksamhet; votivoffer där något offras för att gudarna ska avvärja en stundande katastrof som exempel (Ringgren 1968 i Karsten 1994:25). Karsten poängterar även att Ringgren har behandlat det s.k. kultdramat som Karsten anser hör ihop med van Baarens tredje grundform, återupprepnings. Kultdramat innebär att en händelse dramatiseras och återupprepas för att en tänkt kult ska kunna befästa sin makt. Men kulten kan också fungera gemenskapsstärkande (Karsten 1994:26). Van Baaren har också gjort en uppdelning av offerakten, själva ritualen, i sex olika delar. Den första delen är den som offerar, den aktiva personen. Det kan enligt Karsten handla om någon som utsetts av en grupp människor för att utföra offret, antingen en religiös ledare, en auktoritet eller kanske den som bestämmer inom en familj. Den andra delen är offergåvan, som kan vara ett materiellt eller symboliskt föremål. Karsten tar inte upp människan som offergåva, vilket är en aspekt som är av betydelse för min diskussion senare. Tredje delen av van Baarens offerakt är tid och plats för offret, när och var det sker. Enligt Karsten kan det ske vid en helig plats, som en grav, men kan också ske vid en eldstad, beroende på vem eller vad man vill offra till. När offret sker kan bero på årstid, tid på dygnet, sammanfallande med astronomiska händelser eller vid katastrofala händelser, som t.ex. sjukdom, svält eller död. Den fjärde delen är vilken metod som används för offret. Det behöver inte spela någon roll, men enligt Karsten kan det styras av t.ex. vilken gudomlighet som ska offras till. Gudar som man tänker sig finns i himmelen får ett offer i form av röken från något som bränts, på liknande sätt kan gudar i marken få ett offer i form av blod som droppar ner i jorden och gudar i vattnet får sitt offer genom att det placeras i ett vattendrag (ibid:27). Den femte delen är mottagaren som offerat riktas till vilket enligt Karsten i princip alltid rör sig om gudar av någon form. Den sjätte och sista delen är motivet. Karsten anser kort och gott att människor offerar för att de gudar som man tror på vill det, vilket kan verka som ett cirkelresonemang om man tänker sig att det är människan som bestämt hur tron på gudarna ska vara utformad. Det finns också en parallell till van Baarens första grundform om offret som en reciprok gåva till gudarna – man förväntar sig en motsvarande gåva i form av en effekt

Karstens analys av van Baarens uppslag kring offer är att det arkeologiskt är svårt att uttyda motivet för offret eller vem eller vilka som offerar eller mottar offret (ibid). Karsten tar avstamp i följande citat av van Baaren: "If we look about in the history of religions, we find there are very few things that have not, at some time or in some place, served as offering" (van Baaren 1964 i Karsten 1994:27). Det Karsten tar till sig från det är att ett neolitiskt offerat föremål kan vara i princip vad som helst och det går inte att utifrån ett föremål eller dess kvaliteter avgöra om det är rituellt offerat. Karsten menar istället att vi bör titta på platsen för offret och på vilket sätt offret har gått till, vilket Karsten anser stämmer överens med fyndplats och fyndomständighet. Vidare anser Karsten att det är den upprepade strukturen som kan ge en fingervisning om rituellt beteende, enligt hans tolkning av teologen Evan Zeusses och arkeologen Inge Bodilsens (se Karsten 1994:28) definitioner.

Det arkeologiska materialet

Introduktion

Nedan följer en genomgång av de arkeologiska fyndplatser jag valt att analysera. Samtliga platser är idag mossar, men under neolitisk tid var det olika typer av vattendrag, som sjöar, havsvikar och åar. Tre av platserna ligger i Västra Götalands län, en plats ligger i Hallands län och två platser ligger inom Skåne. Totalt är det sex st platser. Se figur 2 för en karta över de platser jag diskuterar. Se även figur 3 för en referens till den periodindelning av neolitikum som jag använt mig av.

Figur 2: Karta över södra halvan av Sverige, med de arkeologiska fyndplatser jag diskuterar inprickade. Karta redigerad av uppsatsförfattaren.

Tidsperiod	Okal.	Kal.
TNA-TNB	3100–2700	4000–3450
TNC-MNA II	2700–2400	3450–2950
MNA III-V	2400–2150	2950–2650
MNB	2150–1900	2650–2300
SN	1900–1500	2300–1800

Figur 3: Schema för indelning av neolitikums tidsperioder, efter Karsten (1994:50). Schemat hänvisar till okalibrerade respektive kalibrerade årtal f.v.t. Redigerad av uppsatsförfattaren.

Västra Götalands län

Rogestorps mosse

Enligt Axel Bagge (1947), som var först med att rapportera om fyndet av den sedermera så kallade Hallonflickan¹, rör det sig om skelettet efter en ung kvinna 20-25 år gammal som år 1943 hittades på 1,2 m djup i Rogestorps mosse i Luttra socken, Västergötlands landskap, ca 7 km söder om Falköping. Skelettet återfanns liggande framstupa på botten av mossen i en torvtäkt. Vid torvbrytning i mossen lossnade kraniet från resten av kroppen och rullade framåt så att det låg med toppen av skallen riktad neråt. För att kunna undersöka skelettet ordentligt skars ett block av torven innehållandes kvarlevorna ut och skickades till Statens Historiska Museum i Stockholm. Undersökningen utfördes av osteologen Nils-Gustaf Gejvall, anatomen Carl-Herman Hjortsjö och arkeologen Karl Esaias Sahlström (Gejvall, Hjortsjö & Sahlström 1952). Den sistnämnda var även den som undersökte fyndplatsen efter upptäckt.

I anslutning till den initiala undersökningen togs det pollenprover på platsen (Gejvall et al. 1952). Proverna visade på en växtlighet bestående av framförallt tall, björk och al (se bild 1 i Gejvall et al. 1952:412). Carl Larsson, som tog pollenproverna, drar slutsatsen att datering av platsen bör vara MN och att mossen vid den tiden varit "ett blött kalkkärr med agtuvor" (Gejvall et al. 1952:413) vars vattenstånd växlade med årstiden. Vid en undersökning 1994 analyserades även de sötvattensmollusker som fanns i proverna (Ahlström & Sten 1995). Utifrån artbestämmelser gjorda av intendent Anders Wirén vid Naturhistoriska Riksmuseet rör det sig om sötvattenssnäckor som är typiska för "sötvattensgyttja i en kalkrik, grund miljö" (Ahlström & Sten 1995:24). Torbjörn Ahlström och Sabine Sten drar därför slutsatsen att platsen snarare har varit en grund sjö än ett kärr.

Senare tids ¹⁴C-dateringar har både bekräftat och dementerat dateringen till MN. Dateringar från 1969 och 1994 (se Sjögren et al. 2017; Ahlström & Sten 1995) sammanfaller med den uppskattade dateringen, nämligen 3354-2697 kal BC respektive 3328-2881 kal BC² enligt Sjögren et al. Enligt Göran Possnert, som tog provet 1994, levde Hallonflickan mellan åren 3105 och 2935 kal BC³ (se Ahlström & Sten 1995:24). En nyare datering som gjordes 2015 ger däremot en ålder på skelettet som är generellt ca 700 år äldre, 3928-3651 kal BC⁴, vilket innebär den första halvan av TN. Sjögren et al. (2017:101) anser att det senaste provet är det mest pålitliga, på grundval av de mer utvecklade filtreringsmetoder som användes samt att provet tog hänsyn till C/N-värdet⁵. En nota bene i frågan om datering är även det fynd av en 7 cm lång spånspilspets av flinta med tånge (se Gejvall et al. 1952:411; Bagge 1947:248) som hade hittats i samma mosse 1940, alltså tre år innan skelettet upptäcktes. Pilspetsen hade legat ca 6 m norr om där skelettet låg och på samma djup i torven. Bagge (1947:248) antog att den unga kvinnan blivit nedskjuten och att pilspetsen var efter en pil som hade missat, men vid undersökningen av skelettet hittades inga pilspetsar eller någon skada på skelettdelarna. Pilspetsen är daterad till MN (Sjögren et al. 2017:101).

Det noterades vid undersökningen att bägge fötterna låg tryckta mot baksidan av lårbenen, vilket fick Bagge (1947:249) att spekulera i om benen varit bundna. Som nämnts innan fanns det inga skador på skelettet, inte heller rester av rep eller annat material som fötterna eventuellt kunde varit bundna med har påträffats. Gejvall et al. (1952:410) påpekar att det inte fanns spår efter några träpålar eller liknande runt skelettet. Louise Cederschiöld och

1 RAÄ Luttra 29:1, SHM 23163

2 Bägge dateringarna kalibrerade med 2σ avvikelse = 95,4% säkerhet

3 1σ avvikelse = 68,2% säkerhet

4 2σ avvikelse

5 C/N=Kol/Kväve

Elisabeth Iregren (1981) spekulerar kring att kvinnan skulle blivit placerad i mossen, antingen av hennes egna samhällsanhängare eller av eventuella fiender. Cederschiöld och Iregren antar att det i så fall rör sig om ett offer till gudarna eller som straff för ett brott av något slag (Cederschiöld & Iregren 1981:31). Ahlström och Sten jämför retoriskt fyndet av Hallonflickan med fynd av ihjälslagna kvinnor funna i danska mossar och anser att det svenska fyndet kan vara av samma karaktär (Ahlström & Sten 1995:25). Det bör dock påpekas att ingen av undersökningarna har visat på några skador på skelettet, dock återfanns inte alla skelettdelar vid upptagningen 1943 (bl.a. bröstorg och ryggrad har troligtvis förstörts av torvtäkt). Det som utmärker det här fyndet är det som gett det dess smeknamn, nämligen en ansenlig mängd hallonkärnor, som låg i nära anslutning till skelettets magtrakt. Bagge (1947:249; jmf Gejvall et al. 1952:411) menar på att kvinnan antingen ätit hallonen strax innan sin död eller haft dem i en påse hängandes på framsidan av kroppen. Inga tecken på att de legat i en påse hittades dock vid undersökningen och Gejvall et al. anser att kvinnan ätit hallonen innan sin bortgång (1952:411). Gejvall et al. påpekar också att årstiden för dödsfallet bör vara förlagd till sensommaren, eftersom hallon mognar i juli-augusti (ibid).

En senare osteologisk undersökning av skelettet har utförts av Ahlström och Sten (1995). Deras analys visar på att skelettet inte är helt färdigväxt. Med hänvisning till skelettets broskfogar, som delvis är förbenade (färdigväxta), delvis inte förbenade, anser Ahlström och Sten att åldern på kvinnan bör vara mellan 15 och 20 år gammal. De har även tittat på sömmarna i skallen och kan konstatera att alla utom en är öppna. Den söm som har slutit sig gör vanligen det vid en ålder av 22 år. Ahlström och Sten sammanfattar därför med att åldern på kvinnan var ca 18-19 år vid dödsfallet (Ahlström & Sten 1995:22).

Härlingstorp

Fyndet påträffades 1980, under arbetet med att rengöra en dräneringskanal som genomskar en mindre mosse mellan Vingsjön och Hornborgasjön i Västergötlands län. Kraniet är ett så kallat kalvarium, d.v.s. ett kranie som saknar underkäke. Enligt Sjögren et al. (2017) noterades kraniet liggandes i dumphögen som grävmaskinen rensat ur kanalen, det påträffades med andra ord inte *in situ*. Dumphögen blev genomsökt i efterhand men inga ytterligare fynd hittades. Kraniet har blivit undersökt vid två tillfällen, delvis i samband med fyndet, då en osteologisk undersökning utfördes av Elisabeth Iregren (1982) vid Statens Historiska Museum, och senare av Sjögren et al. (2017) då en omtolkning av osteologin föreslogs samt en ¹⁴C-datering utfördes av laboratoriet vid University of Oxford.

Enligt Iregren (1982) är kalvariet välbevarat vilket tillhör normalfallet för Västergötland. Hennes jämförelse med andra kranier leder henne till slutsatsen att kalvariet kommer från en kvinna som härrör från Västergötland och som levde under neolitikum, dock med en passus om att referensmaterialet (12 st skallar) kan vara för litet för att kunna dra den typen av slutsatser. Baserat på lätta slitningar på tänderna anser Iregren att kvinnan bör ha varit mellan 17 och 25 år gammal. Utifrån kraniets delvis ihopväxta pilsöm, vilken kan påbörjas mellan 20 och 25 års ålder, anser Iregren sammantaget att kvinnan varit just 20-25 år gammal. Sjögren et al. (2017:107) noterar att en av visdomständerna i överkäken var på väg

Figur 4: Kalvariet från Härlingstorp.
Foto: Karl-Göran Sjögren, efter
Sjögren et al. (2017:107).

att bryta fram vid tiden för dödsfallet (Iregren ansåg att alla tänder var helt frambrutna). Sjögren et al. vill därför korrigera kvinnans ålder till 15-20 år gammal, vilket är samstämmigt med Iregrens lägre åldersspann. Den åldern stämmer också överens med Hallonflickans. Varken Sjögren et al. eller Iregren noterar några skador på kraniet eller spår av sjukdomar, förutom karies på en av tänderna. Vad gäller ¹⁴C-dateringen av skallen ger den en ålder på 3635–3377 kal BC⁶, vilket innebär den senare delen av TN. Sjögren et al. (2017:107) noterar att skallen är 100–200 år yngre än Hallonflickans skelett, men 100–300 år äldre än de första megalitgravarna i området.

Det exakta läget för fyndet är inte helt klarlagt, p.g.a. fyndomständigheterna. Sjögren et al. tar hänsyn till att en del av skallen blivit missfärgad och föreslår därför en positionering som ligger på gränsen mellan den kaklhaltiga gyttjan och den ovanliggande 2 m tjocka torven (Sjögren et al. 2017:106). Kraniet har troligtvis hamnat på botten av ett dåtida kärr eller en grund sjö. Sjögren et al. poängterar att det i samma mosse som kalvariet även har påträffats lösfynd av stenyxor. Den ena är en oslipad, tunnackig flintyxa⁷, som enligt Sjögren et al. kan vara samtida med kalvariet. Den andra yxan⁸ är en slipad skafthålsyxa av grönsten, som Sjögren et al. daterar till SN. Enligt Riksantikvarieämbetet (RAÄ) (2018a) har även en tredje yxa påträffats, en slipad, tjockackig yxa av grönsten. Den sistnämnda hittades dock mycket längre söderut, där kanalen mynnar ut i Hornborgasjön. Det är inte otänkbart att även den yxan har legat i samma mosse som de andra men blivit bortspolad av kanalen, men inga slutsatser om det kan dras.

Nossamaden

Även i det här fallet rör det sig om ett lösfynd av ett kalvarium⁹, som påträffades vid muddring av ån Nossan i Södra Härene socken, Västergötland, ca 5,7 km norr om Vårgårda. Enligt Mats Hellgren (2007) gjordes en arkeologisk efterundersökning av området efter att fyndet av skallen samt två bearbetade trästycken hade uppmärksammats. Av rapporten går inte att utläsa om skallen togs fram av arkeologer *in situ*. Hellgren, som ledde efterundersökningen, konstaterar att inga andra fynd gjordes. Man hade då grävt ut en 3x3 m stor yta i anslutning till platsen där kraniet hittats, samt okulärt besiktigt ett större område runt omkring. En del av muddringsmassorna hade också blivit genomsökta utan resultat. Slutsatsen som Hellgren drar är att kraniet kommit från det intilliggande gravfältet¹⁰ strax väster om fyndplatsen. Gravfältet består i dagsläget av 2 högar, 2 runda stensättningar och 1 rest sten, men Hellgren spekulerar i att en numera förstörd hällkista kan ha funnits i de östra delarna av gravfältet, vilket skulle varit orsaken till att skallen hamnat i ån (Hellgren 2007:7). Ingen uppgift om en förstörd hällkista finns belagd, men i närområdet finns flertalet bevarade hällkistor: ca 4 km öster om skallens fyndplats finns en hällkista i omgivande hög¹¹ och i området däremellan ligger ett ytterligare gravfält¹² bestående av bl.a. en hällkista. Även ca 9 km norrut finns en hällkista¹³, men Hellgren ser det inte som troligt att skallen skulle kommit så långt ifrån. Vad gäller de två trästycken som också påträffats i området, blev den ena dendrokronologiskt daterad till slutet av 1500-talet och kan enligt Hellgren ha härrört från en bro eller brygga (Hellgren 2007:7). Kraniet genomgick en osteologisk undersökning som

6 2σ avvikelse

7 RAÄ Norra Lundby 59:2

8 RAÄ Norra Lundby 59:1

9 RAÄ Södra Härene 81

10 RAÄ Södra Härene 8:1

11 RAÄ Södra Härene 7:1

12 RAÄ Södra Härene 6:1

13 RAÄ Södra Härene 4:1

visade att det tillhört en kvinna runt 35-40 år gammal. En ¹⁴C-datering gav en ålder på 2130-1950 kal BC¹⁴, vilket innebär SN och samtida med hällkistorna i området.

Hallands län

Rolfsåker

År 1920 var arbetet med att anlägga en kanal i full gång, när skelettet efter en människa¹⁵ tillsammans med en stenyx påträffades i leran. Platsen är nära gården Gåsevadhalm, ca 2,5 km öster om Kungsbacka i Hallands län. Kanalen, som från början varit ett dike, skulle anläggas för att dränera den lermark som utgjorde omgivningen mellan gården och den närliggande Rolfsån. Skelettet påträffades av kanalbyggarna och undersöktes av Göteborgs Museums¹⁶ intendent och arkeolog Georg Sarauw och folkskollärarna Elov Lindälv, J. A. Bolmstrand samt Johan Alin (Sarauw & Alin 1923). Den osteologiska undersökningen (se Sarauw & Alin 1923:127f) som utfördes av professor C. M. Fürst visar att det varit en man som dog vid 25-30 års ålder. Mannen var kort, endast 154 cm lång, men med kraftig muskulatur. Två skador påträffades på skelettet, ett hugg som träffat mannens högra skenben och ett mindre snitt på vänstra armbågsbenet. Ingen av skadorna visar tecken på att ha börjat läka, vilket betyder att de inträffat strax innan mannens död, eventuellt i anslutning till densamma. Hugget i mannens ben är djupare upptill, vilken tyder på att hugget kommit snett uppifrån. Fürst antar (Sarauw & Alin 1923:127f) att mannen inte kunnat tillfoga sig hugget själv om han inte varit vänsterhänt (vilket ändå kan ses som en möjlighet enligt mig). Enligt både Sarauw och Alin (1923:128) och Lindälv (1967:43f) är det troligaste att mannen blev överfallen ståendes i en båt ute på vattnet (se nedan) och sjönk till botten efter att ha blivit slagen överbords. Enligt Alin var det den tunga stenyxan som mannen höll i som gjorde att han inte flöt upp igen.

I direkt anslutning till skelettet fann man en yxa¹⁷ av bergartssten som hittades upprättstående i leran, med eggen uppåt, lutad mot skelettets huvud. Sarauw och Alin (1923:126) beskriver yxan som en avsatsyxan (ej att förväxla med bronsålderns avsatsyxor). Med avsats menar Alin att nacken på yxan är smalare än eggen, vilket skulle varit stöd för ett skaft. Eggen på yxan är 48 mm bred och hela yxan är totalt 140 mm lång. Avsatsen är avsmalnande mellan 30 och 40 mm bred och upptar 60 mm av yxans totala längd. Enligt de måtten, med stöd av skiss i Sarauw och Alin (1923) samt foto i Lindälv (1967), skulle jag påstå att yxan liknar en tjocknackig bergatsyxan, fast med en avsats för skaft. Dateringen av yxan förlägger Sarauw och Alin till TN eller början av MN (ca 4500 år gammal). Enligt Bengt Nordqvist skulle yxan kunna vara en trindyxa och i så fall äldre än TN (Nordqvist 1999:120).

Miljön där skelettet och yxan hittades är botten av ett dike mellan två bergsknallar norr respektive söder om diket. Rakt till väster om fyndplatsen flyter Rolfsån i NNO-SSV riktning och till öster om fyndplatsen ligger idag vidsträckta åkermarker. Vid tiden för dödsfallet var båda bergsknallarna små öar och fyndplatsen för skelettet var botten av ett sund mellan öarna. Själva skelettet låg vid tiden för fyndet inbäddat i blålera, strax ovanpå en tunn bädd av ostronskal. Skalen låg som en matta ca 0,2–0,3 m tjock delvis upp mot sidan av en istida moränrygg som genomkorsade leran. Mellan skalbanken och moränryggen låg ett lager sand, som sträckte sig över hela ryggen men som smalnade av mot toppen. På andra

14 Oklart hur många standardavvikelser vid kalibrering, men troligtvis 1σ

15 RAÄ Fjärås 3:1, GAM 18624

16 Numera Göteborgs stadsmuseum

17 GAM 18623

sidan av ryggen låg ett likadant ostronlager. Fyndet av skelettet blev dessvärre aldrig dokumenterat *in situ*, eftersom kanalarbetarna tog upp skelettet innan arkeologerna hann på plats. Alin har dokumenterat arbetarnas redogörelse för fyndomständigheterna (Sarauw & Alin 1923:123f) vilka skiljer sig lite åt. Den arbetare som grävde ut skelettet menar att det låg direkt ovanpå ostronskalen medan arbetsledaren hävdar att det mellan skelettet och ostronbanken var ett lager av lera ca 0,1 m tjockt. Alin själv uppmärksammade att det vid skelettet hade fastnat lera som innehöll fragment av ostronskal, vilket enligt honom hade varit omöjligt om det varit ett lager lera mellan skelettet och ostronbanken (Sarauw & Alin 1923:123). Alins slutsats är att skelettet legat direkt på ostronbanken. Lindälv (1967) redogör också för de pollenprover som togs av leran som satt på skelettet. Proverna undersöktes av professor Gunnar Erdtman och visar på att det funnits blandad lövskog i området. Framförallt bestod skogen av björk, ek och al, med inslag av tall och viss del hassel, lind och alm (se tabell i Lindälv 1967:40).

I närheten av skelettet hittades också skärvor och spån av flinta samt ett par djurben, varav ett ben var ett klivet mörghben, vilka låg i sanden under ostronen. En bit därifrån hade också kanalarbetarna hittat fler djurben längst ner i leran. Benen har blivit undersökta och är av arterna nötkreatur, bäver och kronhjort. Ett av kronhjortsbenen har märken efter någon form av bearbetning och resten har blivit mörghkluvna (Sarauw & Alin 1923:126). Lindälv nämner att det dessutom återfanns en liten, bränd bit av trä som en av arbetarna hittade ca 1 m från skelettet (Lindälv 1967:37f). Sarauw och Alin nämner i förbigående att det funnits boplatser i direkt anslutning till där skelettet återfanns (Sarauw & Alin 1923:125). Flera av dessa boplatser¹⁸ har blivit undersökta och finns registerade i Fornsök. Generellt har hittats mycket slagen flinta, hela eller bitar av yxor, knivar och skrapor av flinta samt enstaka keramikbitar. Boplatserna Fjärås 291:1 och Fjärås 389:1 ligger på varsin sida om den nordliga av bergsknallarna, bara ett hundratal meter ifrån varandra. Fjärås 291:1 har enligt beskrivning troligtvis haft en större utbredning och även omfattat fyndplatsen för skelettet. Det är i så fall rimligt att anta att båda boplatserna har varit sammanlänkade hela vägen runt sydsidan av den dåtida ön.

År 1999 utförde Bengt Nordqvist en ny utgrävning av fyndplatsen, för att testa hypotesen om att skelettet skulle vara resultatet av en TN flatmarksbegravning. Den ovan nämnda moränvallen skulle i så fall utgöra grunden för begravningen, vilken (moränvallen) tolkades som att den varit en ås som löpte mellan de båda bergsknallarna. Efter att ha frilagt området med hjälp av grävmaskin kunde det konstateras att moränvallen inte löpte hela vägen mellan knallarna utan bara stack ut från den södra bergsknallen som en landtunga. Nordqvist kunde också konstatera att vid byggandet av kanalen 1923 hade näst intill hela moränvallen grävts bort. Det som kvarstod kunde dokumenteras och med stöd av dokumentationen från Sarauw och Alin kunde den tidigare fyndplatsen positioneras och grävas ut på nytt. Ett större antal fynd dokumenterades (men tillvaratogs inte) och av dessa återfanns: flertalet organiska fynd, som ex. fragment av bark, hasselnöt, ekollon, nötskal, tallkotte, kol och löv; avslag av flinta och fragment av flintspån, avlagskärnor, spånkärnor och flintsplitter; samt ett obränt fragment av ett revben och ett dito av en fiskkota. Nordqvist kunde konstatera att fragmenten av spånkärnor stämde överens med sandarnakulturen från TM (Nordqvist 1999:122). Även Tore Pässe, som besökte utgrävningen, hävdar att skelettet hör hemma i TM baserat på att det leryttjelager som låg under skelettet hade deponerats under boreal tid, ca 8500 – 6800 f.Kr. (se Nordqvist 1999:119). I samband med utgrävningen 1999 utfördes också en ¹⁴C-datering som gav en ålder på 3329–2916 kal BC¹⁹. Som en parentes kan nämnas att Pässe ansåg att

18 RAÄ nr. Fjärås 389:1, Fjärås 291:1, Fjärås 296:1

19 2σ avvikelse

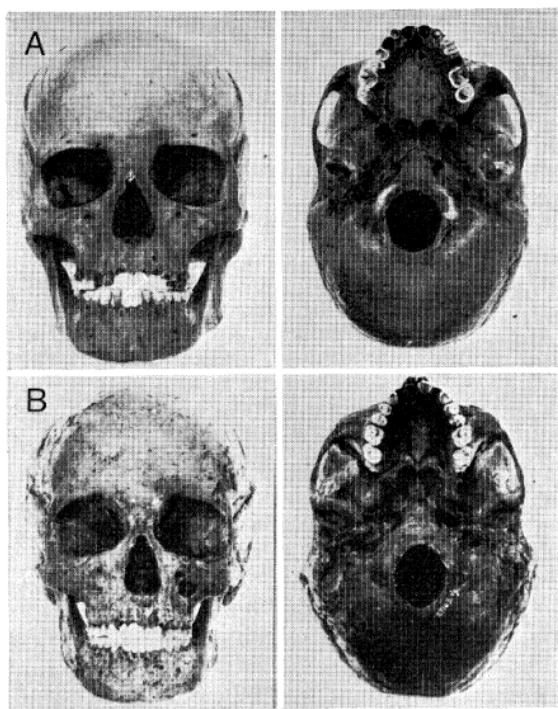
¹⁴C-dateringen var felaktig, enligt Nordqvist (1999:119f). Nordqvist själv medgav att dateringen skulle kunna vara fel. Nordqvists sammanlagda tolkning av materialet är att flintmaterialet hör hemma i TM och lagrades in ovanpå moränvallen. Samtidigt bildades ostronbanken i samband med att havsnivåerna höjdes och medelhavstemperaturen steg av att Ancylussjön (forna Östersjön) förenades med Atlanten och bildade Littorinahavet för ca 7000 år sedan. Efter att landhöjningen nått sitt maximum i området under MN begravs skelettet på platsen och ett mindre benmaterial efterlämnas (Nordqvist 1999:122).

Skåne län

Sandåkra

Som i flera av exemplen ovan, var det vid torvbrytning som det påträffades delar av ett skelett. År 1970 skulle det anläggas en väg genom en torvmosse i dåvarande orten Sandåkra, idag en del av Skurup, Skåne län, när en grävmaskin grävde igenom kulturager innehållandes skelettdelar. Enligt Zaiga Blumbergs, Nils-Gustaf Gejvall och Claës Varenius (1974) var ingen av de tre närliggande institutionerna Lunds universitets historiska museum,

Kulturen i Lund eller RAÄ:s representant i Lund intresserade av fyndet. Skelettdelarna skulle därför begravas på Skurups kyrkogård, men arkeologen Varenius, då fornminnesinventerare för RAÄ, fick tillfälle att undersöka skelettet och fyndplatsen. Enligt Varenius rörde det sig om en begravnings- eller offerplats. RAÄ (2018b) har klassificerat platsen som en flatmarksgrav²⁰, dock med viss reservation i inventeringsboken (se RAÄ 2018b).

Figur 5: De övre bilderna (A) föreställer det kranie som hittades vid utgrävningen i Sandåkra. De undre bilderna (B) föreställer Hallonflickans kranie. Foto efter Blumbergs et al. 1974:27. Redigerat av uppsatsförfattaren.

Enligt Ronnie Liljegren (1975) är skelettet ¹⁴C-daterat till 4730±100 uncal BP (jmf. Blumbergs et al. 1974:25), vilket enligt Sjögren et al. överensstämmer med en datering till 3712–3122 cal BC²¹ (Sjögren et al. 2017: 112). I samband med fyndet gjordes det även fynd av skelettdelar från djur som svin, varg, tjäder och kärrsköldpadda, men det är enligt Liljegren osäkert ifall djurresterna hittades i samma lager som skeletten från människa (Liljegren 1975:117; jmf Karsten 1994:101).

Mossen som skelettdelarna kom fram ur har blivit pollenanalytiskt analyserad. Analysen visar på blandad lövskog, framförallt bestående av al, björk och hassel, men även

med inslag av bl.a. ek, tall och alm. Även växtlighet som t.ex. halvgräs, gräs och malört verkar ha förekommit. Enligt professor Björn Berglund vid Lunds universitet, som

20 RAÄ nr. Skurup 7:1

21 2σ avvikelse

analyserade resultaten, tyder förekomsten av bredkaveldun, vattenklöver och ekbräken på att platsen tidigare varit en insjö vars syretillförsel blivit avstängd av växtligheten och bildat en mosse (se Blumbergs et al. 1974:25).

Skelettdelarna från människa innefattade bl.a. en skalle (se figur 5), ett överarmsben, flera underarmsben, sex st falanger (tå- eller fingerben), ett lårben, ett nyckelben, ett bäckenben, två ryggkotor samt flera revben (Blumbergs et al. 1974:28). Benen beskrevs vara i gott skick undataget revbenen, av vilka ett par st var knäckta. Sammanfattningsvis rör det sig om minst två individer (ett av underarmsbenen kan ev. tillhöra en tredje), båda kvinnor. Den ena, som skallen tillhörde, kunde åldersbestämmas till ca 25-30 år gammal. Hon var ca 149–152 cm lång. Den andra kvinnan var ca 160 cm lång men kunde inte åldersbestämmas. Den kortare kvinnan hade dåligt läkta frakturer på vänster underarmsben och nyckelbenet, vilket bör ha föranlett uppkomsten av deformationer i samband med läkning. Flera skelettdelar hade enligt uppgift från markägaren framkommit i ett tidigare skede av vägbygget, men de delarna hade blivit nedgrävda igen på 2-3 m djup av arbetarna i anslutning till platsen. P.g.a. det kunde de skelettdelarna inte återupptas.

En intressant aspekt av det här fyndet är att det i hålrummen i kraniet påträffades kärnor efter hallon eller hjortron (Blumbergs et al. 1974:24). Som en notering kan nämnas att en i beskrivning av fyndet upptecknad 1987 av RAÄ står det att kärnorna "...troligen från hallon fanns bl.a [sic] bland tänderna" (RAÄ 2018b). Sjögren et al. (2017:112) skriver med obehindrad säkerhet att det var hallonkärnor som fanns mellan tänderna.

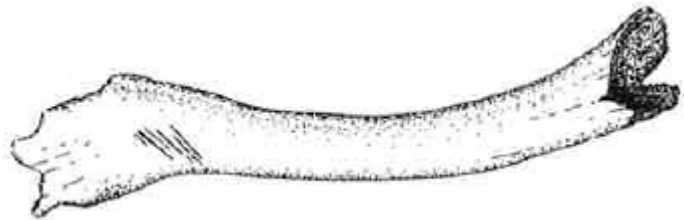
Saxtorp

Den undersökta lokalen vid Saxtorp består av en våtmark och ett så kallat källsprång (se nedan). Undersökningar av området visar på att det fungerat som bosättningsplats under olika tider, delvis under TN och yngre BÅ men även under JÅ (Nilsson & Nilsson 2003). Maj-Lis Nilsson och Lena Nilsson har framförallt fokuserat på att analysera den del av våtmarken som daterats till neolitikum, vars stratigrafi påträffades under ett ca 2 m tjockt torvlager. I direkt anslutning till den undersökta våtmarken rinner källsprånget. Enligt Nilsson och Nilsson (2003:246) är källsprånget ett resultat av att området ligger på gränsen mellan flera olika jordarter. Med hjälp av kapillärkrafter dras grundvattnet upp och skapar på så sätt en naturlig källa, ett källsprång. Under neolitisk tid bör vattnet ha gett upphov till varierande vattenansamlingar, vilket i perioder kan ha utgjort ett kärr med viss tillförsel av kalktuff. Vattnet har ansamlats i en ravin vid källan och runnit vidare ut i den dåtida havsviken, varav endast Saxån kvarstår idag (den moderna strandlinjen ligger ca 4 km bort). Hela området sluttar ner mot ån i SV. En aspekt som återkommer i flera av de undersökta lokalerna är förekomsten av hallon (se t.ex. kapitelen Rolfsåker & Sandåkra i föreliggande uppsats). Nilsson och Nilsson beskriver att själva kärret varit relativt oöverskådligt under neolitisk tid (Nilsson & Nilsson 2003:246). Endast sparsamt med träd har förekommit i direkt anslutning till kärret, även om det i närheten bedömts ha funnits skogspartier. Flertalet mindre kulturmiljöväxter har identifierats i anslutning till boplatsen i närheten och i anslutning till kärret nämns vanliga våtmarksväxter samt hallon och nässlor. Hallon är en relativt vanlig vildväxande buske i Sverige, så förekomsten av hallon på de olika lokalerna behöver så klart inte vara annat än en naturlig slump. Jag återkommer till det i min diskussion (nedan).

Av det större området är det ett lager som bedöms vara av neolitisk karaktär utifrån fyndmaterialet. Fynden består framförallt av ett stort antal fragmenterade djurben samt fragment och redskap av slagen flinta men även skärvor av keramik och fragment av människoben (se nedan) har påträffats. Ett par fynd av redskap utmärker sig. Delvis fragment av två olika flintyxor, en tunnackig, tunnbladig slipad yxa samt en tunnackig slipad yxa vilken

gjorts om till en spånkniv, dessutom en så kallad Albuebendolk²² samt en bennål. Yxorna är daterade till TNII respektive TN/tidig MNA och bendolken är ¹⁴C-daterad till 3690–3380 kal BC²³. Det finns även ett litet antal flintor (oklart om det är fragment eller redskap) som daterats till yngre BÅ (se Nilsson & Nilsson 2003:249), men överlag är fynden från neolitikum. Det kan vara av intresse att nämna att det strax NNV om det neolitiska lagret har påträffats rester av en tvåskeppig byggnad. Byggnaden bedöms ha varit ca 19,7 m lång och ca 5,9 m bred, med en inneryta på ca 100 m². Stolphål som har utgjort grunden till långväggarna samt tre takbärande stolpar syntes tydligt medan kortsidorna på huset var otydligare. Eventuellt har kortsidorna varit rundade. Inuti och i direkt anslutning till byggnaden påträffades flertalet gropar samt en härd. Fyndmaterialet består av slagen flinta, till övergripande del avslag men även ett fåtal redskap, skärivor av framförallt odekorerad keramik (de skärivor som var dekorerade hade dekor av t.ex. linjer, pinnintryck eller snören), drygt 12 kg bränd lera samt fragment av både brända och obrända ben. Av fyndmaterialet att döma har byggnaden brunnit ner, men innan dess bestod den av flätade träväggar med lerklining. Keramiken är generellt daterad till TNII och resten av materialet till neolitikum.

Människobenen som påträffats är som nämnts ovan fragmentariska, men Lena Nilsson som gjort den osteologiska undersökningen (se appendix i Nilsson & Nilsson 2003) bedömer att det finns minst 3 individer bland de 39 fragmenten. Individ nr 1 och 2 kan

Figur 6: Ett nyckelben från Saxtorp, med små, parallella skärmärken i den vänstra delen. Foto efter Nilsson & Nilsson (2003:263). Redigerat av uppsatsförfattaren.

bedömas ha varit kvinnor medan individ nr 3 inte går att könsbestämma. Individ nr 1 kan bedömas ha varit mellan 20 och 30, troligtvis närmare den yngre åldern. De två andra individerna kan endast osäkert bedömas till tonåring eller vuxen. Alla individerna har ¹⁴C-daterats. Individ 1 har daterats på två olika fragment, vilket gav olika åldrar: 4760±75 uncal BP respektive 4520±80 uncal BP. Nilsson och Nilsson framhåller att bägge fragmenten är från samma individ, eftersom fragmenten passar ihop indirekt, även om Nilsson och Nilsson medger att dateringen skulle kunna tolkas som att det rör sig om två olika individer (Nilsson & Nilsson 2003:259ff). Om värdena kalibreras med 2σ avvikelse överlappar de varandra med dateringar på 3690–3360 kal BC respektive 3500–2900 kal BC. Individ 2 och 3 har bara daterats på ett fragment vardera, vilket gav en datering hos individ 2 på 3620–3360 kal BC och individ 3 på 3930–3660 kal BC²⁴. Av de ytterligare fragmenten kan vissa av dem vara egna individer, men kan också höra till någon av de ovan nämnda individerna. Ett fragment, ett käkben från höger underkäke med tre tänder bevarade, har bedömts tillhöra en individ på ca 16–20 år. Det kan vara en egen individ, men kan också vara någon av de andra unga individerna. Ett annat fragment av ett käkben bedöms tillhöra en äldre vuxen individ, två st lösa tänder bedöms tillhöra en vuxen individ om max 40 års ålder och ett antal fragment av rörben (från överarmsben, strålben, lårben och skenben m.m.) tillhör ett okänt antal vuxna individer. Ett fragment av ett nyckelben med skärmärken har också hittats. Det att jämföra med två överarmsben som hade gnagmärken från rovdjur samt att ett av fragmenten från individ 1 hade skärmärken på hjässbenet. Det senare skärmärket bedömts ha tillkommit när

22 Bendolk tillverkad av armbågsben från t.ex. ett nötkreatur. Albue=armbåge på no/dk.

23 1σ avvikelse

24 1σ avvikelse

benet legat på marken (Nilsson & Nilsson 2003:292).

Av de 1180 fragmenten av djurben som hittats har 440 st identifierats. Av de härrör 418 st från domesticerade djur, framförallt från nötkreatur (246 st fragment), men också nio fragment från får, 81 st från får/get, 78 st från tamsvin, tre st från häst och ett fragment från en hund. Övriga identifierade fragment härrör från spridda vilddjur, som kronhjort, rådjur, säl, skogshare, olika fågelarter samt ett fragment från gädda. ¹⁴C-dateringar har tagits på ett av hästfragmenten samt ett av nötfragmenten, bägge dateras till BÅ. Enstaka fragment från får/get samt tamsvin har blivit ¹⁴C-daterade till neolitikum. Av de representerade benen förekommer spår efter slakt på ett mindre antal ben av nöt, får/get, tamsvin samt ett fragment av kronhjort. På desto fler ben förekommer spår av gnagmärken efter rovdjur, 88 st fragment. Gnagmärkena bedöms vara från hund. Flertalet fragment från vad som bedömts vara ett och samma lamm låg samlade i en troligen medveten deponering.

Diskussion

Det som är tydligt i jämförelsen mellan Berggrens och Karstens ritualitet är att de utgår från olika teoretiska perspektiv och på så sätt får olika fokus för sina analyser. Berggren har ett hermeneutiskt perspektiv som bygger på flera olika handlingsteoretiska perspektiv, t.ex. Bells, Bordieus, Ortner, m.fl. Huvudaspekten inom handlingsteorin är ett fokus på mänskligt agerande och relationer mellan människor och andra människor, föremål, platser m.m. För att kunna anlägga ett sådant perspektiv framgångsrikt måste vi kunna sätta oss in i människors världsbild och förstå platserna och föremålen utifrån dåtidens föreställningar. Inom ramarna för arkeologi är det problematiskt att uttyda människors tankar och känslor utifrån materiell kultur, eftersom varje försök utgår till viss del från den egna tidens värderingar kring hur man behandlar föremål och platser som man anser värdefulla respektive förgängliga. Kanske är dock det enda sättet att närma sig dåtida människors tankar att utgå från att de resonerade på liknande sätt som vi, utifrån andra förutsättningar. Genom att göra det kan man relativt direkt "översätta" forntida kontexter via dagens perspektiv för att kunna analysera dem. Som vi kommer se nedan går det att applicera ett sådant perspektiv på det arkeologiska materialet och komma fram till en slutsats.

Karstens perspektiv, till skillnad från Berggrens, har mer fokus på operationalitet. Det innebär att det är fyndomständigheterna eller typen av fynd som avgör hur vi analyserar fyndens funktion rent teoretiskt. En analys av det slaget innefattar inte att sätta sig in i förhistoriska människors tankemönster, som Berggrens hermeneutiska perspektiv ovan, utan att vi tolkar föremål och annat arkeologiskt material utifrån vår idé om varför ett föremål hamnat där vi sedermera hittar det. Karstens analys utgår också från religionsteori, inte ritualteori. Enligt ritualteoretiker som Bell så behöver inte ritual vara sammankopplat med religion, eftersom man inte kan förvänta sig att ritual kan kommunicera någon form av religiös övertygelse (jmf Bell 1992:186). De religionsteoretiker som Karsten utgår ifrån, ex. van Baaren och Ringgren, har ett synsätt som utgår från att ritual är en del av ett religiöst uttryck. Ett sådant perspektiv kan tänkas begränsa vår syn på ritualitet som endast en företeelse som måste sättas in i ett större ramverk, men å andra sidan så utgår det handlingsteoretiska perspektivet till viss del från att människor agerar rituellt utifrån en social dynamik, vilket blir samma resultat.

För att analysera det arkeologiska materialet som jag redogjort för ovan, måste vi alltså enligt Berggren se till vad det finns för relation mellan de olika komponenterna som utgör fyndplatserna. En av de mest framträdande komponenterna är våtmarken. Det kan framstå som ett något vinklat perspektiv, med tanke på att jag medvetet valt just våtmarker

som fyndplatser, men man får också ha i åtanke att våtmarker oftast klassas som en egen fyndomständighet inom arkeologi. Jag hade kunnat jämföra mänskliga kvarlevor från olika typer av fyndomständigheter, vilket hade gjort analysen bredare men kanske också mindre specifik; antaganden om att människor agerat på samma rituella sätt utifrån en gravläggning i mark som en gravläggning i våtmark eller i en megalit går inte att förena med de arkeologiska beläggen. Det troligaste är att det rör sig om olika typer av rituellt agerande, vilket gör att man kan klassificera våtmarker som fyndomständighet utifrån sig själva. Det möjliggör att vi kan se själva våtmarken som en komponent i ritualen och analysera den i relation till människorna och föremålen. I alla de fall jag analyserar förekommer våtmark i någon form, oftast som ett kärr eller en sjö. För mitt material framkommer våtmarken som en tydlig komponent som människorna bör ha haft någon relation till. Kombinerat med mänskliga kvarlevor bör den relationen på något sätt cirkulerat kring döden och kanske i förlängningen livet, för att anlägga ett strukturalistisk tankesätt. Relationen mellan våtmarken och samhället kan ha utgjort en skiljeväg av något slag mellan vår värld och en föreställd värld av ett annat slag (jmf Skånberg 2016:58). Handlingen att deponera en kropp i en våtmark bör i så fall stå i relation till en önskad effekt och kroppen som deponerats bör ställas i relation till ett tänkt värde för samhället eller för det som offerades till.

Det förefaller också som att det skulle finnas en relation mellan neolitikums människor och hallon. På tre av de sex platser som jag diskuterar förekommer hallon på något sätt: tydligast hos Hallonflickan där det hittas i närheten av magen hos skelettet. Men även i Saxtorp förekommer hallon i anslutning till källsprånget och hos fyndet av skelettet från Sandåkra. Det kan mycket väl vara en slump, eftersom hallon är en vanlig buske i Norden. Men det ligger nära till hands att tolka hallonen som någon form av rituellt mat. Kanske blev Härlingstorphflickan dränkt för att hon stulit hallon, kanske var det en del av ritualen att hon skulle konsumera hallon innan hon blev offerad. Det skulle i så fall förklara de ev. hallonkärnor som hittas i kraniet på skelettet från Sandåkra. Det verkar dock vara rena indicier utifrån mitt material och om någon slutsats ska dras om relationen mellan hallon och neolitikums kosmologi, får framtida forskning utvisa.

Om man ser till Karstens definition, är det istället fokus på vad som finns på en fyndplats som står i centrum. Att mänskliga kvarlevor återfinns i en våtmark kan vara ett tecken på nedläggelse, särskilt i de sammanhang då det är tal om ett flertal nedläggelser under längre tid (jmf t.ex. Nilsson & Nilsson 2003:255). En av Karstens operativa definitioner är som sagt att rituella nedläggelser ska ha skett upprepade gånger. Fyndet av skelettet i Härlingstorp gäller alltså inte enligt Karsten som ett rituellt fynd, även om det är ett av de fynd som länge diskuterats som spår efter en offerritual (jmf Bagge 1947:249), eftersom det är en enskild företeelse. Man får dock infoga en viss reservation för att samma spelregler kanske inte gäller för offer av föremål som för offer av människor. Att våtmarken spelar en central roll för ev. nedläggelse av människor är otvetydigt. Frågan är då om hur man ska tolka fyndet av skelettet från Rolfsåker. Mannen i fråga verkar ha sänkts ner i en dåtida havsvik utanför en bebodd halvö, dessutom med färskva sår i ben och arm. Fyndplatsen liknar den i Saxtorp, med närheten till havet. Men det är få andra skelett som uppvisar tecken på oläkta skador vid dödstillfället; skelettet från Sandåkra har flera skador, men alla är läkta.

Berggrens handlingsteoretiska perspektiv ger ett större utrymme för spekulation utifrån de parametrar som finns tillgängliga, men spekuleringen bygger till syvende och sist på våra moderna uppfattningar om hur man ska resonera kring döden och livet. Karstens operativa definition fungerar bra för en materiell arkeologi, men blir restriktiv när det gäller fynd av mänskliga kvarlevor. Min slutsats blir att ingen av definitionerna fungerar optimalt utanför det material som de först applicerades på. Utifrån min andra frågeställning blir svaret

att grunderna för att klassificera arkeologiskt material som rituellt skiljer sig åt beroende på vilken definition man använder. Berggrens definition gör gällande att det är utifrån forntida människors tänkta relation till varandra, till platser och till föremål som man kan tolka vissa platser som rituella. Karstens definition opererar utifrån en form av checklista, där vissa kriterier ska bockas av för att en fyndplats ska klassas som rituell. Jag anser att det behövs en operativ definition, likt Karstens, för fynd av mänskliga kvarlevor. Men troligen behöver materialet expanderas för att en sådan fungerade definition ska kunna upprättas. Som komplement till en sådan definition kan man använda sig av ett handlingsteoretiskt perspektiv för att analysera varför människor har utsatts för ritualer och vad ett sådant agerande kan ha för konsekvenser för ett samhälle. Ett perspektiv som förenar det operativa med det handlingsteoretiska kan vara ett uppslag inför min eller någon annans framtida avhandling. Min första frågeställning besvaras på liknande sätt; det beror på vilket teoretiska perspektiv man anlägger. En gemensam faktor i alla definitioner verkar vara att ritual på något sätt särskiljer handlingar och föremål från normen. Vare sig ritual fungerar utifrån en religiös världsbild eller är en form av social maktdynamik så tycks ritual vara något som är integrerat i samhället, men opererar utanför det. Det kräver sina egna regler, vilka både påverkas av och påverkar det samhälle som ritualen existerar inom. Utifrån det perspektivet går det att analysera arkeologiskt material som rituellt.

Sammanfattning

Jag har analyserat tre olika forskares definition av ritual, för att se vad som skiljer dem åt. Catherine Bells definition är ett handlingsteoretiskt perspektiv som endast användes som ett jämförande perspektiv. Åsa Berggrens perspektiv är handlingsteoretiskt i grund och botten, men blir hermeneutiskt i sin praktik. Per Karstens definition har en operativ bas men hans syn på ritual bygger på religionsteori. Jag har redogjort för sex olika arkeologiska fyndplatser i västra och södra Sverige. Härlingstorp, Nossamaden och Rogestorp i Västra Götalands län, Rolfsåker i Hallands län samt Sandåkra och Saxtorp i Skåne län. På fyndplatserna har mänskliga kvarlevor daterade till neolitikum hittats i nutida mossar, vilket under neolitikum varit våtmarker av olika slag. Jag har redogjort för fyndomständigheter, dateringar, tolkningar och ev. annan information. Jag har sedan applicerat ovan nämnda teoretiska definitioner på mitt arkeologiska material, för att testa hur väl definitionerna kan förklara varför det arkeologiska materialet tolkas som spår efter ritualer. Slutsatsen jag drar av mitt arbete är att ingen av de teoretiska definitionerna jag analyserat fungerar optimalt på det arkeologiska material jag valt. Jag har däremot kommit fram till en definition av ritual som alla tre perspektiv har gemensamt, vilket är att ritual är något särskiljande som är både en del av samhället och står utanför det. Inför framtida forskning behövs ett vidare perspektiv på hur man kan analysera mänskliga kvarlevor som rituella samt att det krävs ett större material för att kunna dra några konkreta slutsatser.

Figurlista

Försättsblad: Den övre bilden föreställer fyndet av skelettet från Härlingstorp, även kallad Hallonflickan, i ett utskuret torvblock. Foto: Statens historiska museum, efter Sjögren et al. (2017:106).

Den undre bilden föreställer tolkningen av Hallonflickan som bunden som en del av en offeritual. Skiss av Gunnar Creutz, efter Sjögren et al. (2017:106).

Figur 1: Bestämningsschema för depåfynd efter Stjernquist (1989:59). Redigerat av uppsatsförfattaren.

Figur 2: Karta över södra halvan av Sverige, med de arkeologiska fyndplatser jag diskuterar inprickade. Karta redigerad av uppsatsförfattaren.

Figur 3: Schema för indelning av neolitikums tidsperioder, efter Karsten (1994:50). Redigerat av uppsatsförfattaren.

Figur 4: Kalvariet från Härlingstorp. Foto: Karl-Göran Sjögren, efter Sjögren et al. (2017:107).

Figur 5: De övre bilderna (A) föreställer det kranie som hittades vid utgrävningen i Sandåkra. De undre bilderna (B) föreställer Hallonflickans kranie. Foto efter Blumbergs et al. 1974:27. Redigerat av uppsatsförfattaren.

Figur 6: Ett nyckelben från Saxtorp, med små, parallella skärmärken i den vänstra delen. Foto efter Nilsson & Nilsson (2003:263). Redigerat av uppsatsförfattaren

Litteraturlista

- Ahlström, T. & Sten, S. 1995. Hallonflickan. I: Heimann, C. & Persson, L. (red.) *Forntid på Falbygden – en bok till basutställningen*. Falköping: Falbygdens museum, ss. 22–25.
- Bagge, A. 1947. Ett märkligt skelettfynd från gånggriftstiden. *Fornvännen*, 42, ss. 248–249.
- Bell, C. 1992. *Ritual theory, ritual practice*. New York: Oxford University Press.
- 1997. *Ritual: perspectives and dimension*. New York: Oxford University Press.
- Berggren, Å. 2007. *Till och från ett kärr: den arkeologiska undersökningen av Hindbygården*. Malmö: Malmö kulturmiljö.
- 2010. *Med kärret som källa: Om begreppen offer och ritual inom arkeologin*. Vägar till Midgård 13. Diss., Institutionen för arkeologi och antikens historia, Lunds univ. Lund: Nordic Academic Press.
- Blumbersgs, Z., Gejvall, N-G. & Varenius, C. 1974. Subboreal faunal remains from a peat-bog in Sandåkra village, in the parish of Skurup, Scania, S. Sweden. *OSSA – International Journal of Skeletal Research*, 1, ss. 24–37.
- Bourdieu, P. 1977. *Outline of theory of practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Burridge, K. 1969. *New heaven, new earth: a study of millenarian activity*. Oxford: Blackwells.
- Cederschiöld, L. & Iregren, E. 1981. Hallonflickan. I: Cederschiöld, L., Iregren, E., Isaksson, O., Kock, B., Lundström, A., Mohr, A., Nordström, H-Å. & Tegnér, G. (red.) *Brottstycken: Notiser om arkeologiskt och kulturhistoriskt detektivarbete*. Historia i fickformat. Stockholm: Statens Historiska Museum, ss. 29–32.
- Dornan, J. 2002. Agency and archaeology: past, present and future directions. *Journal of Archaeological Method and Theory*, 9(4), ss. 303–329.
- Gejvall, N. G., Hjortsjö, C. H. & Sahlström K. E. 1952. Stenålderskvinnan från Luttra i svensk antropologisk belysning. I: Stenberger, M. (red.) *Arkeologiska forskningar och fynd. Studier utgivna med anledning av H. M. konung Gustaf VI Adofs sjuttioårsdag 11.11.1952*. Stockholm: Svenska arkeologiska samfundet, ss. 410–426.
- Goody, J. & Watt, I. 1968. The consequences of literacy. I: Goody, J. (red.) *Literacy in traditional societies*. Cambridge: Cambridge University Press, ss. 27–68.
- Gramsci, A. 1957. *The modern prince and other writings*. New York: International Publishers.

- Hellgren, M. 2007. *Arkeologisk efterundersökning: längs del av Nossan i Södra Härene socken, Vårgårda kommun, Västergötland*. Lödöse Museum rapport 2007:35.
- Hobsbawn, E. J. & Ranger, T. O. 1983. *The invention of tradition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Humphrey, C. & Laidlaw, J. 1994. *The archetypal actions of ritual: a theory of ritual illustrated by the Jain rite of worship*. Oxford: Clarendon Press.
- Iregren, E. 1982. *Kalvarium från Vg, N:a Vings socken, Härlingstorp*. Opublicerat manuskript, Västergötlands museums arkiv, Skara.
- Karsten, P. 1994. *Att kasta yxan i sjön: en studie över rituell tradition och förändring utifrån skånska neolitiska offerfynd*. Diss. Lunds univ. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Koch, E. 1998. *Neolithic bog pots from Zealand, Møn, Lolland and Falster*. Köpenhamn: Det Kongelige Nordiske Oldskriftselskab.
- Liljegren, R. 1975. *Subfossila vertebratfynd från Skåne*. Lunds univ. rapport 8. Lund: Lunds univ.
- Lindälv, E. 1967. *Fornfynd och fornminnen i Norra Halland*. Lund: C. W. K. Gleerup.
- Levy, J. E. 1982. *Social and religious organization in bronze age Denmark: An analysis of ritual hoard finds*. BAR International Series 124. Oxford: BAR Publishing.
- Malmer, M. P. 1986. Aspects of neolithic ritual sites. I: Steinsland, G. (red.) *Words and objects: towards a dialogue between archaeology and history of religion*. Oslo: Universitetsforlaget AS, ss. 91–110.
- Mauss, M. 1973. Techniques of the body. *Economy and Society*, 2(1), ss. 70–88.
- Montelius, O. 1873. Bronsåldern i norra och mellersta Sverige. *Anticvarisk tidskrift för Sverige*, 3:e delen, ss. 173–433.
- Müller, S. 1886. Votivfund fra Sten- og Bronzealderen. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie*, 21, ss. 216–251.
- Nilsson, M-L. & Nilsson L. 2003. Ett källsprång i Saxtorp. I: Svensson, M. (red.) *I det neolitiska rummet*. Skånska spår – arkeologi längs Västkustbanan. Lund: UV Syd, Avdelningen för arkeologiska undersökningar, Riksantikvarieämbetet, ss. 242–295.
- Nilsson Stutz, L. 2003. *Embodied rituals & ritualized bodies: Tracing ritual practices in late Mesolithic burials*. Diss. Acta Archaeologica Lundensia No. 46. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Nordqvist, B. 1999. Fyndplatsen för Rolfsåkersmannen: Rapport över arkeologiska

- utgrävningar vid fyndplatsen för Rolfsåkersmannen, Fornlämning 3, Fjärås socken, Halland. I: Nordqvist, B., Bramstång, C., Hernek, R. & Streiffert, J. (red.) *Vind och vatten: Arkeologiska undersökningar i Bohuslän och Halland*. Arkeologiska resultat UV Väst rapport 1998:14. Kungsbacka: UV Väst, Avdelningen för arkeologiska undersökningar, Riksantikvarieämbetet, ss. 117–122.
- Ortner, S. 1989. *High religion: a cultural and political history of sherpa Buddhism*. Princeton: Princeton University Press.
- Petersen, H. 1890. Hypotesen om religiøse offer- og votivfund fra Danmarks forhistoriske tid. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie*, 25, ss. 209–252.
- Rappaport, R. 1999. *Ritual and religion in the making of humanity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Riksantikvarieämbetet. 2018a. *L1962:6711 Fyndplats*. [hämtad 2020-06-04]
<https://app.raa.se/open/fornsok/lamning/364fef21-ba94-4e30-9ec5-0cab61f99cbc>
- 2018b. *L1989:6560 Flatmarksgrav*. [hämtad 2020-07-20]
<https://app.raa.se/open/fornsok/lamning/e16662c3-667d-4596-8dcb-0dce0948b34d>
- Ringgren, H. 1968. *Religionens form och funktion*. Lund: Gleerup.
- Rydbeck, O. 1918. Slutna mark- och mossfynd från stenåldern i Lunds universitets historiska museum, deras tidsstälning och samband med religiösa föreställningar. I: Lunds universitets historiska museum (red.) *Från Lunds universitets historiska museum: skrift utgiven med anledning av museets inflyttning i dess nya hem 1918*. Lund: C. W. K. Gleerup.
- Sarauw, G. & Alin, J. 1923. *Götaälvsområdets fornminnen*. Skrifter utgivna till Göteborgs stads trehundraårsjubileum genom Jubileumsutställningens publikationskommitté III. Göteborg: Göteborgs jubileumspublikationer.
- Stjernquist, B. 1963. Präliminarien zu einer Untersuchung von Opferfunden. *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum 1962-1963*.
- 1970. Vorgeschichtliche Quellenopfer. I: Jankuhn, H. (red.) *Vorgeschichtliche Heiligtümer und Opferplätze in Mittel- und Nordeuropa: bericht über ein Symposium in Reinhausen bei Göttingen in der Zeit vom 14. bis 16. Oktober 1968*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht
- 1989. Arkeologiskt material som belägg för religion: tolkningen som problem. I: Larsson, L. & Wyszomirska, B. (red.) *Arkeologi och religion: rapport från arkeologidagarna 16-18 januari 1989*. Lund: Lunds univ.
- 1997. *The Röekillorna spring: spring-cults in Scandinavian prehistory*.

Stockholm: Almqvist & Wiksell.

- Sjögren, K.-G., Ahlström, T., Blank, M., Price, T. D., Frei, K. M. & Hollund, H. I. 2017. Early Neolithic human bog finds from Falbygden, western Sweden: New isotopic, osteological and histological investigations. *Journal of Neolithic Archaeology*, 19, ss. 97–126.
- Skov, T. 1972. Gudenes gunst. *Skalk: nyt om gammelt*, 5, ss. 10–12.
- Skånberg, T. 2016. *Spår efter ideologier i Södra Skandinavien under perioden 7,000 – 3,000 f.Kr.* Masteruppsats, Institutionen för historiska studier. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Sørensen, C., Bjørnevad, M. & Bye-Jensen, P. 2020. A biographical study of Neolithic hoarding: a regional case study of Funnel Beaker Culture hoards from the Southern Limfjord area, Denmark. *Danish Journal of Archaeology*, 9, ss. 1–24.
- van Baren, T. P. 1964. Theoretical speculations on sacrifice. *Numen*, 11(1), ss. 1–12.
- Weber, M. 1965. *The sociology of religion*. 4:e uppl. London: Methuen Publishing.
- Worsaae, J. J. A. 1866. Om nogle Mosefund fra Broncealderen. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie*, 1, ss. 313–326.